यशवंतराव चव्हाण सेंटर
विश्वासार्ह सर्वोत्तम सेवा

आदिवासी विकास केंद्र

महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प
२०२४-२०२५
विश्लेषण

महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प २०२४-२०२५
विश्लेषण

महाराष्ट्र राज्य अर्थसंकल्प २०२४-२०२५

विश्लेषण

Authors: Centre for Financial Accountability
info@cenfa.org
www.cenfa.org

प्रकाशक : आदिवासी विकास केंद्र, यशवंतराव चव्हाण सेंटर

जानेवारी २०२५

एकूण खर्चाच्या टक्केवारीवर आधारित अंदाजपत्रक वाटप विश्लेषण

या विश्लेषणात महाराष्ट्राच्या आदिवासी घटक योजना (TCS) अंतर्गत **2020-21** पासून **2024-25** पर्यंतच्या अंदाजपत्रकाचे वितरण तपासले आहे. हे वितरण आदिवासी समुदायांवर परिणाम करणाऱ्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये केले गेले आहे. राज्याच्या विकासासाठी महत्त्वाचे मानले जाणारे हे क्षेत्र म्हणजे शेती, ग्रामीण विकास, ऊर्जा, सिंचन, सामाजिक आणि समुदाय सेवा, तसेच वाहतूक. प्रथम या विस्तृत क्षेत्रांमधील अंदाजपत्रकाचे वितरण मांडले आहे. त्यानंतर, प्रत्येक क्षेत्रातील आदिवासी कल्याणासाठी असलेल्या विशिष्ट योजनांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. काही योजना पूर्णतः राज्य सरकारकडून वित्तपुरवठा केलेल्या आहेत, तर काही योजना केंद्र आणि राज्य यांचा संयुक्त निधी वापरून राबवल्या जातात.

प्रत्येक क्षेत्रातील अंदाजपत्रकाच्या प्रवृत्ती तसेच ओळखलेले गंभीर मुद्दे या विश्लेषणात समाविष्ट आहेत.

	% of Total Expenditure on TCS+OTCS				
Sector	**2020-21 (Actual)**	**2021-22 (Actual)**	**2022-23 (Actual)**	**2023-24 (Anticipated)**	**2024-25 (Proposed)**
Agriculture and Allied Activities	2.30%	3.30%	2.10%	1.70%	2.90%
Rural Development	7.80%	11.30%	12.80%	7.00%	8.80%
Irrigation & Flood Control	2.00%	0.70%	0.80%	0.60%	0.70%
Energy	1.70%	3.80%	2.70%	4.40%	2.70%
Industry & Minerals	0.70%	0.80%	0.70%	0.20%	0.30%
Transport	1.70%	0.60%	0.40%	0.70%	0.70%
Social & Community Services	21.00%	5.00%	15.20%	14.20%	17.60%
General Services	1.20%	0.70%	0.60%	0.40%	0.30%
Other Programmes	0.00%	0.00%	0.00%	1.20%	0.60%
Total Expenditure	8.40%	3.10%	6.10%	7.70%	8.00%
TCS: Tribal Component Scheme					
OTCS: Other Tribal Component Scheme					

The table shows development sectoral expenditure trends from 2020-21 to 2024-25. Key highlights include fluctuating investments in agriculture and rural development, with agriculture showing slight growth and rural development peaking in 2022-23. Social and community services have significant variation, peaking at 21% in 2020-21 and which has dip to 17.6% in 2024-25, while other sectors like energy, industry, and transport show minimal and steady fluctuations. Total expenditure dips in 2021-22 but rises again towards 2024-25, reaching an anticipated 8.00%.Overall the total expenditure as dip from 8.4% in 2020-21 to 8% in 2024-25.

व्यापक क्षेत्रे

कृषी आणि संलग्न उपक्रम

महाराष्ट्राचा कृषी क्षेत्र हा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आणि आदिवासी लोकसंख्येच्या उपजीविकेचा आधार आहे. मात्र, बदलत्या अंदाजपत्रक वाटपामुळे हे क्षेत्र मोठ्या आव्हानांना सामोरे जात आहे. **राष्ट्रीय गुन्हे नोंद कार्यालयाच्या (NCRB)** अहवालानुसार, **2022** मध्ये देशभरातील एकूण शेतकरी आत्महत्यांपैकी **37.6%** घटना महाराष्ट्रात घडल्या. यात 11,290 शेतीशी संबंधित लोकांनी आपले जीवन संपवले. यामध्ये **5,207** शेतकरी आणि **6,083** कृषी कामगारांचा समावेश होता. महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येच्या सुमारे **85%** लोकांचा उपजीविकेसाठी कृषी व संलग्न व्यवसायांवर आधार आहे. यामध्ये 4**0% आदिवासी कुटुंबे शेती करतात, तर 45% कृषी कामगार** म्हणून काम करतात. मात्र, आदिवासी शेतीत कमी तंत्रज्ञान आणि इनपुट संसाधने आढळतात. मर्यादित सिंचन सुविधांमुळे ते मुख्यतः पावसावर अवलंबून राहतात.

कृषी क्षेत्रासाठीचे अंदाजपत्रक वाटप अत्यंत अस्थिर राहिले आहे. **2020-21** मध्ये कृषी क्षेत्राला राज्याच्या एकूण अंदाजपत्रकातून **2.3%** वाटप करण्यात आले. **2021-22** मध्ये हे प्रमाण **3.3%** पर्यंत वाढले, म्हणजेच मागील वर्षाच्या तुलनेत **43.5%** वाढ झाली. मात्र, ही वाढ अल्पकाळ टिकली, कारण **2022-23** मध्ये वाटप **2.1%** पर्यंत घसरले, ज्यामध्ये **36.4%** तीव्र घट झाली. **2023-24** साठीच्या अंदाजांनुसार हे वाटप आणखी घटून **1.7%** पर्यंत जाईल, म्हणजेच **19.1%** कमी होईल. **2024-25** च्या प्रस्तावित अंदाजपत्रकात हे वाटप **2.9%** पर्यंत पुनरुज्जीवित होण्याची शक्यता आहे, जी **70.6%** वाढ दर्शवते. मात्र, ही वाढ कोविड-19 नंतरच्या काळात स्थिरता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पातळीपेक्षा खूपच कमी आहे.

संसाधनांच्या या अस्थिर वाटपाचा परिणाम त्या वेळी होत आहे, जेव्हा महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागांमध्ये, विशेषतः मोठ्या प्रमाणावर असलेल्या आदिवासी लोकसंख्येमध्ये, **कोविड-19** साथीच्या आर्थिक परिणामांशी सामना केला जात आहे. आदिवासी समुदाय प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे, महत्त्वाच्या आर्थिक वर्षांमध्ये झालेली ही कपात त्यांच्यासाठी गंभीर जोखीम निर्माण करते.

या निधीच्या अस्थिरतेमुळे कृषी उत्पादकता सुधारण्याचे प्रयत्न कमजोर होतात, विशेषतः उच्च गरिबी दर असलेल्या आदिवासी भागांमध्ये. महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येतील **61% लोक गरिबीरेषेखाली राहतात.** याशिवाय, राज्याच्या **80-85%** कृषी उत्पादनावर पावसावर आधारित क्षेत्रांचा मोठा वाटा आहे. सिंचन सुविधा आणि आर्थिक मदतीच्या अभावामुळे शेतकरी हवामानातील अनिश्चिततेला सामोरे जाण्यास असमर्थ राहतात. यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि ग्रामीण गरिबी वाढण्यास हातभार लागतो.

सिंचन आणि पूर नियंत्रण

महाराष्ट्रातील सिंचन आणि पूर व्यवस्थापनासाठीचा निधी सातत्याने कमी राहिला आहे, जरी राज्याला वारंवार दुष्काळ आणि पूर या दोन्ही समस्यांना सामोरे जावे लागते. आर्थिक वर्ष **2020-21** मध्ये या क्षेत्रासाठी केवळ 0.2% एकूण खर्च वाटप करण्यात आले. **2021-22** मध्ये हे प्रमाण **0.7%** पर्यंत वाढले, ज्यामध्ये **250%** वाढ झाली. ही वाढ आशादायक वाटली तरी पाणी व्यवस्थापनाच्या समस्या सोडवण्यासाठी ती अपुरीच ठरली. **2022-23** मध्ये हे वाटप किंचित वाढून **0.8%** झाले, ज्यामध्ये **14.3%** वाढ दिसून आली. मात्र, **2023-24** मध्ये पुन्हा **0.6%** पर्यंत घट झाली, म्हणजेच **25%** कपात झाली. **2024-25** साठी **0.7%** पर्यंत वाढीचे नियोजन आहे, ज्यात **16.7%** वाढ दिसून येते. तथापि, या बदलांनंतरही एकूण वाटप महाराष्ट्राच्या पाणी संकटांचा प्रभावी सामना करण्यासाठी अपुरेच आहे.

पुर व्यवस्थापनासाठीच्या निधीतील या कमतरतेचे गंभीर परिणाम दिसून आले आहेत. 2019 मध्ये कोल्हापूर, सांगली आणि सातारा येथे झालेल्या पूर परिस्थितीत जवळपास **50** लोकांचा मृत्यू झाला आणि **96,000** हेक्टर कृषी जमीन खराब झाली. यामुळे **₹700** कोटींचे नुकसान झाले. विशेषतः अपंग व्यक्तींना वाढत्या पुराच्या पातळीमुळे स्थलांतर आणि जीवनावश्यक सुविधा मिळवण्यात मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागला. नदीपात्रात अनियंत्रित बांधकामे आणि अपयशी आपत्ती व्यवस्थापनामुळे हे पूर आणखी गंभीर झाले. त्यामुळे प्रभावी पूर नियंत्रण उपाययोजनांची तातडीची गरज अधोरेखित झाली.

याशिवाय, महाराष्ट्राला दुष्काळमुक्त करण्यासाठी तयार करण्यात आलेली 'जलयुक्त शिवार अभियान (JSA)' योजना अपेक्षित परिणाम देण्यात अपयशी ठरली. ₹9,630 कोटी खर्च करूनही या योजनेने अत्यल्प जलसाठा निर्माण केला, जो अपेक्षेपेक्षा खूप कमी होता.

JSA चे अपयश आणि हवामान बदलामुळे वाढत चाललेल्या आपत्ती यामुळे सिंचन आणि पूर व्यवस्थापनासाठी वाढीव आणि सातत्यपूर्ण निधी वाटपाचे महत्त्व अधोरेखित होते. यामध्ये महत्त्वपूर्ण गुंतवणूक न झाल्यास, भविष्यातील आपत्तींच्या प्रभावाला सामोरे जाण्याची महाराष्ट्राची क्षमता गंभीरपणे बाधित होईल आणि ग्रामीण तसेच शहरी समुदायांना दुष्काळ व पूर यांचे विनाशकारी परिणाम भोगावे लागतील.

ग्रामीण विकास

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासासाठीच्या अंदाजपत्रकीय तरतुदींमध्ये गेल्या काही वर्षांत लक्षणीय चढ-उतार दिसून आले आहेत. **2020-21** मध्ये, ग्रामीण विकासासाठी एकूण खर्चाच्या **7.8%** तरतूद करण्यात आली होती, जी **2021-22** मध्ये **11.3%** पर्यंत वाढली—यामध्ये **44.9%** चा मोठा वाढ दर्शविण्यात आला. ही वाढ **2022-23** मध्येही कायम राहिली आणि तरतूद **12.8%** पर्यंत पोहोचली. मात्र, **2023-24** च्या अंदाजपत्रकात मोठी कपात करण्यात आली आणि तरतूद 7% पर्यंत खाली आली, म्हणजे मागील वर्षाच्या तुलनेत **45.3%** घट झाली. **2024-25** च्या अंदाजपत्रकात **8.8%** ची तरतूद सुचवण्यात आली आहे, जी **25.7%** वाढ दर्शवते, परंतु ही आकडेवारी अद्याप पूर्वीच्या स्तराच्या खाली आहे.

अशा प्रकारच्या अंदाजपत्रकीय अस्थिरतेमुळे ग्रामीण विकासाच्या मूलभूत योजनांची सातत्यपूर्ण अंमलबजावणी अडथळ्यांत येते, विशेषतः पायाभूत सुविधा, शेती आणि उपजीविकेच्या गरजांशी संबंधित योजनांवर याचा परिणाम होतो. जसे की, सिंचन विकासासाठी जलसंपदा योजना, नैसर्गिक आपत्तींमुळे प्रभावित झालेल्या शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत देण्यासाठी मुख्यमंत्री कृषी संजीवनी योजना आणि कृषी कामगारांना प्रशिक्षण देण्यासाठी महात्मा फुले कृषी कर्मेंद योजना या योजनांसाठी स्थिर निधी महत्त्वाचा आहे.

याशिवाय, ग्रामीण भागात रस्ते संपर्क सुधारण्यासाठीच्या जवाहरलाल नेहरू ग्रामीण रस्ते कार्यक्रम **(JNNURM)** आणि परवडणाऱ्या घरांसाठी प्रधानमंत्री आवास योजना-ग्रामीण या पायाभूत सुविधा केंद्रित योजनांनाही निधीच्या कपातीमुळे उशीर किंवा व्यत्यय येऊ शकतो.

तसेच, **100** दिवसांच्या मजुरीची हमी देणारी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना **(MGNREGA)** आणि ग्रामीण आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठीच्या राष्ट्रीय आरोग्य अभियान **(NHM)** यांसारख्या महत्त्वाच्या योजनांवरही प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो. ग्रामीण विकासासाठीच्या निधीतील घट यामुळे रोजगार निर्मिती, घर बांधणी आणि आरोग्यसेवा यांसारख्या अत्यावश्यक सेवांसाठी सरकारच्या सातत्यपूर्ण समर्थनावर अवलंबून असलेल्या समुदायांची प्रगती मंदावण्याची शक्यता आहे.

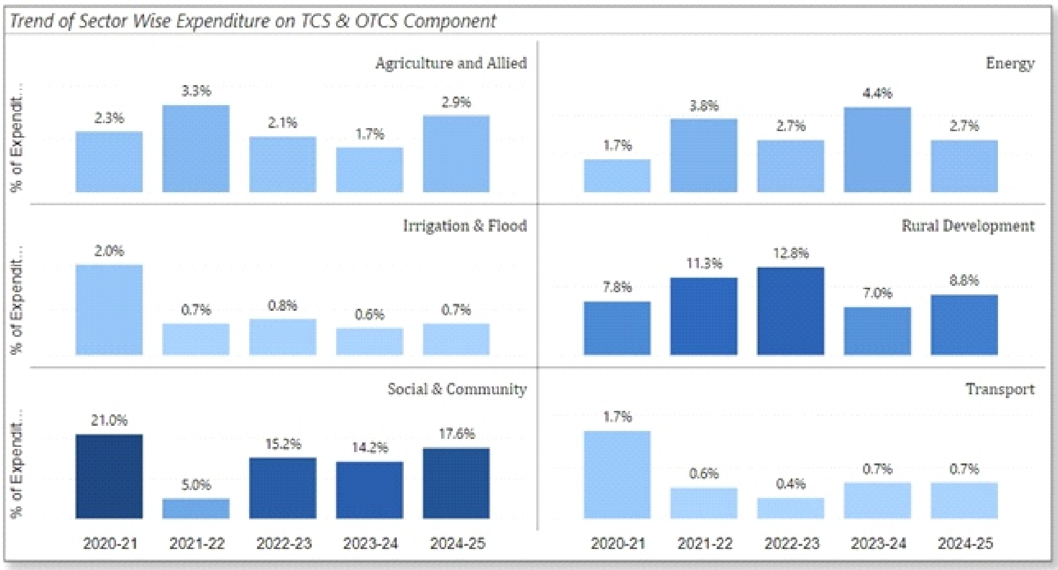

source:https://plan.maharashtra.gov.in/

ऊर्जा

महाराष्ट्राच्या ऊर्जा क्षेत्रातील अंदाजपत्रकीय तरतुदींमध्ये मोठे चढ-उतार दिसून आले आहेत. **2020-21** या आर्थिक वर्षात, एकूण खर्चाच्या **1.7%** निधी ऊर्जेसाठी वाटप करण्यात आला. **2021-22** मध्ये ही तरतूद **123.5%** ने वाढून **3.8%** झाली. मात्र, ही वाढ टिकवून ठेवण्यात अपयश आल्यामुळे **2022-23** मध्ये तरतूद **2.7%** पर्यंत खाली आली, म्हणजेच **28.9%** घट झाली. **2023-24** मध्ये मात्र **62.9%** वाढ होऊन **4.4%** तरतूद करण्यात आली. तथापि, **2024-25** साठी प्रस्तावित अंदाजपत्रक पुन्हा एकदा तीव्र कपात दर्शवते, ज्यामध्ये निधी **38.6%** ने कमी होऊन **2.7%** करण्यात आला आहे.

या चढ-उतारांदरम्यान महाराष्ट्राने अनेक ऊर्जा-संबंधित उपक्रम पुढे नेले आहेत. महत्त्वाच्या योजनांमध्ये मुख्यमंत्री सौर सुजल योजना, जी सौर छतावरील प्रणालींसाठी अनुदान पुरवते, आणि मुख्यमंत्री ॲग्री पंप योजना, जी सौर-ऊर्जेवर चालणाऱ्या कृषी पंपांसाठी अनुदान देते, यांचा समावेश आहे. राज्याची सौर ऊर्जा धोरण मोठ्या प्रमाणावरील सौर प्रकल्पांना समर्थन देते. ऊर्जा कार्यक्षमतेसाठी ऊर्जा संवर्धन निधी आणि ऊर्जा कार्यक्षमता कोड यांसारख्या उपाययोजना विविध क्षेत्रांमध्ये ऊर्जा-बचत प्रकल्पांना चालना देतात.

ग्रिड आधुनिकीकरणाच्या प्रयत्नांमध्ये स्मार्ट ग्रिड प्रकल्प आणि वाढती वीज मागणी पूर्ण करण्यासाठी ग्रिड बळकटीकरणासाठी गुंतवणूक केली जात आहे. याशिवाय, राज्याची इलेक्ट्रिक वाहन धोरण इलेक्ट्रिक वाहनांच्या स्वीकारासाठी आणि पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहन देते. ग्रामीण विद्युतीकरणासाठी सौभाग्य योजना आणि विविध ग्रामीण योजना अंतर्गत वीजपुरवठा सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

मात्र, या महत्त्वाकांक्षी योजनांच्या पार्श्वभूमीवर, अस्थिर अंदाजपत्रकीय तरतुदींमुळे महाराष्ट्राला ऊर्जा सुरक्षेचा उद्देश साध्य करणे आणि शाश्वत ऊर्जेकडे वाटचाल करण्यास अडथळा निर्माण होण्याची भीती आहे. विशेषतः, **प्रधानमंत्री आदर्श ग्राम योजना (PMAGY)** नुसार, महाराष्ट्रातील **24** गावे अद्याप वीजविहीन आहेत. यामध्ये अमरावती, भंडारा, चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील अनेक आदिवासी भागांचा समावेश आहे, जेथे मोठ्या प्रमाणावर गावे अद्याप वीजेपासून वंचित आहेत. नवीकरणीय ऊर्जा विस्तार आणि ऊर्जा-संबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, विशेषतः ग्रामीण विद्युतीकरण आणि ग्रिड आधुनिकीकरणाच्या संदर्भात, विश्वासार्ह आणि सातत्यपूर्ण निधी आवश्यक आहे.

उद्योग आणि खनिज

महाराष्ट्रातील उद्योग आणि खनिज क्षेत्रासाठीच्या अंदाजपत्रकातील तरतुदी वर्षांनुवर्षे साधारणपणे चढ-उतार झाल्या आहेत. **2020-21** मध्ये, एकूण खर्चाच्या **0.70%** प्रमाणात निधी ठेवण्यात आला, जो **2021-22** मध्ये थोडा वाढून **0.80%** झाला, म्हणजेच **14.3%** अधिक वापर झाला. तथापि, ही वाढ कायम राहिली नाही, कारण **2022-23** मध्ये तरतूद परत **0.70%** वर आली, ज्यामुळे अंदाजपत्रक स्थिर झाला.

2023-24 मध्ये अपेक्षित अंदाजपत्रक तरतूद मोठ्या प्रमाणात घटून **0.20%** होईल, जी मागील वर्षाच्या तुलनेत **71.4%** कमी आहे. **2024-25** साठी अंदाजपत्रक **0.20%** आहे, पण या चढ-उतारांच्या पार्श्वभूमीवर, सुधारित तरतुदी आणखी कमी होण्याची शक्यता आहे.

सामाजिक आणि समुदाय सेवा

सामाजिक आणि समुदाय सेवा क्षेत्रासाठीच्या तरतुदी राज्याच्या अंदाजपत्रकातील सर्वात मोठ्या भागाचे प्रतिनिधित्व करतात, ज्याचे सरासरी एकूण तरतुदीच्या सुमारे **14.6%** आहे. या क्षेत्रात गेल्या काही वर्षांमध्ये मोठे उतार-चढाव दिसून आले आहेत, ज्याची सुरुवात **2020-21** मध्ये **21.0%** च्या उच्च स्तरावर झाली होती, नंतर ती **2021-22** मध्ये **5.0%** वर घटली. ती **2022-23** मध्ये **15.2%** पर्यंत पुन्हा वाढली, आणि त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये तरतुदी तुलनेने जास्त राहिल्या, **14.2%** ते **17.6%** दरम्यान राहिल्या.

परिणामस्वरूप, आदिवासी घटकांशी संबंधित सामाजिक क्षेत्रातील राज्याचा खर्च **2020-21** मध्ये **₹5200** कोटींपासून वाढून **2024-25** च्या अंदाजपत्रकात प्रस्तावित **₹13400** कोटी झाला आहे. तथापि, एकूण खर्चाच्या टक्केवारीत ही तरतूद **2020-21** मध्ये **21%** पासून **2024-25** मध्ये **17.6%** पर्यंत कमी झाली आहे. हे तीव्र बदल संभवतः राज्याच्या सामाजिक धोरणातील प्राधान्यक्रमातील बदल दर्शवितात, **2021-22** मध्ये मोठ्या घटीमुळे **COVID-19** नंतरच्या समायोजनांचा परिणाम असू शकतो.

परिवहन

आदिवासी घटकांसाठी परिवहन क्षेत्रावरचा खर्च गेल्या काही वर्षांमध्ये सातत्याने कमी राहिला आहे. **2020-21** मध्ये **1.7%** च्या सुरुवातीस, या क्षेत्रासाठीची तरतूद नंतर **0.4%** ते **0.7%** दरम्यान घटली आहे. संख्यात्मक दृष्ट्या, या क्षेत्रासाठीच्या बजेटमध्ये केवळ लहान वाढ दिसून आली आहे, ज्यात **2020-21** मध्ये **₹207** कोटींपासून वाढून **2024-25** च्या अंदाजपत्रकात प्रस्तावित **₹237** कोटी इतके आहे.

सर्व प्रमुख क्षेत्रांमध्ये, एकूण बजेट तरतुदीमध्ये वारंवार असंवेदनशीलता आहे, ज्यामुळे राज्याला त्याच्या दीर्घकालीन विकासाच्या आव्हानांवर मात करण्यास अडचणी येत आहेत. शेती क्षेत्र, जे महत्त्वाचे आहे, त्यात मोठे उतार-चढाव आहेत, ज्यामुळे शेतकऱ्यांसाठी आणि ग्रामीण जीवनमानासाठी अनिश्चितता निर्माण होते. त्याचप्रमाणे, ग्रामीण विकास आणि ऊर्जा निधीतील अस्थिरता, ग्रामीण भागातील आवश्यक पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांची दीर्घकालीन टिकाव क्षमता याबाबत चिंता निर्माण करते. दरम्यान, जलसिंचन आणि पुर नियंत्रणासाठीचे कमी निधी हा एक महत्त्वाचा मुद्दा राहतो, जो राज्याला हवामानसंबंधी आपत्तींना तोंड देण्यासाठी असुरक्षित ठेवतो.

आदिवासी उपयोजना अंतर्गत
आदिवासी आरोग्य खर्च

आढावा

या विभागात **2019-20 ते 2024-25** (प्रस्तावित) दरम्यान आदिवासी उपयोजनेंतर्गत आरोग्य क्षेत्रातील तरतुदींचा विश्लेषण करण्यात आले आहे. यामध्ये **राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (NRHM)**, राष्ट्रीय आयुष मिशन, आणि राज्य-विशिष्ट आरोग्य योजनांसारख्या प्रमुख आरोग्य योजनांचा समावेश आहे. प्रत्येक वर्षीच्या खर्चातील प्रवृत्तींचा अभ्यास केला जातो, तसेच निधीच्या अपुर्ततेशी संबंधित गंभीर बाबींचा आढावा घेतला जातो, ज्यामुळे आदिवासी समुदायांना आरोग्य सेवा पुरवण्यात असलेली अंतरं आणि अकार्यक्षमता उघडकीस येते.

मुख्य निरीक्षणे आणि गंभीर बाबी

राष्ट्रीय ग्रामीण स्वास्थ्य मिशन (NRHM):

राष्ट्रीय ग्रामीण स्वास्थ्य मिशन (NRHM) च्या निधीच्या वाटप आणि खर्चात **2019 ते 2025** दरम्यान केंद्र आणि राज्य सरकारकडून बदल दिसून आले. **2019-2020** मध्ये, केंद्र सरकारने प्रारंभिकपणे **₹10,976.97** लाखांची तर राज्याने **₹846.14** लाखांची वाटप केली होती. तथापि, वास्तविक खर्चात तफावत दिसून आली, कारण केंद्राच्या योगदानात **₹7,826.87** लाखांची घट झाली, जी **₹3,150.10** लाख किंवा **28.7%** ची कमी आहे. राज्याने काहीही योगदान दिले नाही, ज्यामुळे त्याच्या निश्चित रकमेसाठी 100% खर्चाचा अभाव झाला.

2020-2021 मध्ये, केंद्र सरकारच्या अंदाजित बजेटमध्ये **₹13,869** लाखांची वाढ झाली, तर राज्याने **₹9,200** लाखांचे योगदान दिले होते. वास्तविक खर्चात केंद्र सरकारने **₹12,929.49** लाख खर्च केले, जो **₹939.51** लाख किंवा **6.8%** कमी आहे, तर राज्याने अपेक्षांपेक्षा जास्त खर्च केला, **₹14,200** लाख, म्हणजेच **₹5,000** लाख किंवा **54.3%** जास्त खर्च केला.

2021-2022 मध्ये, केंद्राचा योगदान **₹13,931.34** लाख असल्याचे अंदाज होते, आणि राज्याने **₹10,000** लाख योगदान द्यायचे होते. तथापि, वास्तविक आकड्यांनुसार, केंद्र सरकारने **₹9,562.51** लाख खर्च केले, जो **₹4,368.83** लाख किंवा **31.4%** कमी आहे. राज्याने पुन्हा काहीही योगदान दिले नाही, ज्यामुळे त्याच्या अपेक्षित वाटपासाठी **100%** खर्चाचा अभाव झाला.

2022-2023 मध्ये, केंद्र सरकारने **₹15,641.33** लाखांची वाटप केली, आणि राज्याचा योगदान **₹10,000** लाख असण्याची अपेक्षा होती. केंद्र सरकारचा वास्तविक खर्च **₹9,104** लाख होता, ज्यामुळे **₹6,537.33** लाख किंवा **41.8%** कमी खर्च झाला. त्याउलट, राज्याने अत्यधिक खर्च केला, **₹23,909.77** लाख, ज्यामुळे **₹13,909.77** लाख किंवा **139.1%** अधिक खर्च झाला.

2023-2024 मध्ये, केंद्राची वाटप **₹17,249.35** लाख होती, आणि राज्याची **₹9,950** लाख होती. सुधारित वास्तविक खर्च केंद्राच्या अंदाजानुसार होते, कोणतीही कमी पडली नाही, आणि राज्याने **₹10,000** लाख खर्च केले, ज्यामुळे **₹50** लाख किंवा **0.5%** जास्त खर्च झाला. **2024-2025** मध्ये, केंद्र आणि राज्य सरकारांनी **₹13,684.21** लाख प्रत्येकाच्या समान योगदानाची प्रस्तावित केली आहे.

या विश्लेषणात, जो दरवर्षीच्या तफावत आणि अधिक खर्च दर्शवितो, निधीचे संपूर्णपणे वापरण्यात समस्यांचे निराकरण दिसून आले आहे, विशेषतः केंद्र सरकारकडून. या निधीच्या वापरातील अकार्यक्षमता, जेव्हा राज्याच्या कधीकधी अधिक पैसे खर्च करणे दिसते, तेव्हा ते आरोग्य संसाधन व्यवस्थापनातील असंतुलन दर्शविते, ज्यामुळे ग्रामीण आरोग्य उपक्रमांच्या एकूण प्रभावीतेवर परिणाम होतो.

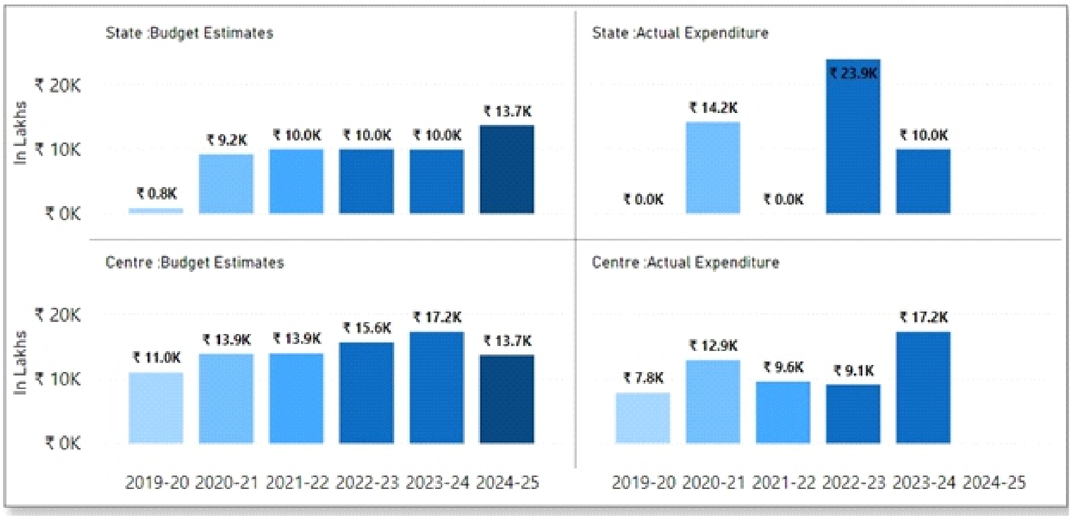

आरोग्य सेवांच्या वाढत्या गरजेसह, बजेटच्या वाटपामध्ये होणाऱ्या अपयशामुळे निधी वितरण आणि अंमलबजावणीमध्ये समस्या दिसून येतात, ज्यामुळे आदिवासी लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाला सेवा मिळत नाहीत. बजेट आणि वास्तविक खर्चामध्ये जो अंतर वाढत आहे, तो रचनात्मक समस्यांचा संकेत देतो, ज्याला त्वरित निराकरणाची आवश्यकता आहे, ज्यामध्ये स्थानिक पातळीवर क्षमता निर्माण करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून निधी लक्षित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचू शकेल.

जसे की आपल्याला माहिती आहे, **NRHM** मुख्य आणि समुदाय आरोग्य केंद्रे, तसेच जिल्हा रुग्णालये बांधणे आणि सुधारणा करण्यावर लक्ष केंद्रित करते, विशेषतः दुर्गम आणि कमी सेवा मिळवणाऱ्या भागांमध्ये. हे सर्वात गरीब समाजाच्या वर्गांना आवश्यक आरोग्य सेवांची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी देखील उद्दिष्टित आहे, ज्यामध्ये सरकारी सुविधांमध्ये मोफत औषधे, निदान, आणि सल्ले समाविष्ट आहेत. त्यानुसार, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण **(NFHS 5)** मधील अद्ययावत आकड्यांनुसार, महाराष्ट्राच्या बाबतीत निधी वाटप अद्याप खूपच अपुरी आहे.

15-49 वयाच्या महिलांपैकी ज्यांचं गेल्या 3 महिन्यात कोणत्याही आरोग्य कर्मचाऱ्याशी संपर्क झाला, त्याचा प्रतिशत महाराष्ट्रासाठी खूपच कमी होता **(22%)** अन्य राज्यांच्या तुलनेत जसं की हरियाणा **(30.9%)**, राजस्थान **(23.7%)**, मध्य प्रदेश **(29%)**, उत्तर प्रदेश **(33%)**, बिहार **(25%)**, झारखंड **(22.8%)**, ओडिशा **(49.7%)**, पश्चिम बंगाल **(37.7%)** किंवा केरळ (51.8%).

रुग्ण झाल्यावर जे घराचे सदस्य सामान्यत: सरकारी आरोग्य सुविधा वापरत नाहीत, त्यांचा प्रतिशत महाराष्ट्रात **64%** आहे, जो इतर अनेक राज्यांपेक्षा जास्त आहे. आणि त्यापैकी, जे लोक जवळपासच्या सुविधा नसल्याचे कारण सांगतात, त्याचा प्रतिशत महाराष्ट्रात **41.3%** आहे, तर 35.6% लोक सांगतात की कारण कमी दर्जाचे उपचार आहेत. नांदेडमधील दुर्घटना, ज्यात सरकारी रुग्णालयात **16** बालकांचा मृत्यू झाला, हे असे उदाहरण आहे जे अशा अपर्याप्त वितरणांच्या परिणामांकडे लक्ष वेधते.

राष्ट्रीय आयुष मिशन

2019-20 मध्ये, केंद्राने **₹200** लाखांची तर राज्याने **₹17** लाखांची तरतूद केली होती, पण दोन्ही ठिकाणी शून्य वास्तविक खर्च झाल्याने **100%** अपव्यय झाला. **2020-21** मध्ये, केंद्राच्या **₹413** लाखांच्या अंदाजाची पूर्णपणे अंमलबजावणी झाली, तर राज्याच्या **₹275** लाखांच्या अंदाजावर शून्य खर्च झाला, ज्यामुळे राज्यासाठी **100%** अपव्यय झाला. **2021-22** मध्ये, केंद्राचा अंदाज **₹323** लाखांचा होता, तर राज्याचा **₹300** लाखांचा होता, पण दोन्ही ठिकाणी वास्तविक खर्च शून्य होता, ज्यामुळे **100%** अपव्यय झाला. **2022-23** मध्ये, केंद्राची **₹248** लाखांची तरतूद शून्य खर्चात समाप्त झाली, तर राज्याची **₹166** लाखांची तरतूद **₹373** लाखांच्या खर्चात बदलली, ज्यामुळे **125%** जास्त खर्च झाला. 2023-24 मध्ये, केंद्राचा अंदाज ₹306 लाखांचा आणि राज्याचा ₹200 लाखांचा होता, जे पुनरावलोकन केलेल्या आकड्यांशी जुळले, पण वास्तविक खर्च अद्याप अहवालित केलेला नाही. **2024-25** मध्ये, केंद्राची **₹449** लाखांची तरतूद आणि राज्याची **₹299** लाखांची तरतूद आहे.

आयुष मिशनबद्दल जी बडबड केली जात होती, जी पारंपारिक औषधांना प्रोत्साहन देण्याचे उद्दिष्ट ठेवत होती, ती अंमलबजावणीच्या बाबतीत वेगळाच चित्र दर्शवते. जेव्हा की मुख्यतः तरतूदच माध्यमांमध्ये आणि जनमानसात प्रदर्शित केली जाते, प्रत्यक्ष खर्चावर क्वचितच लक्ष दिले जाते.

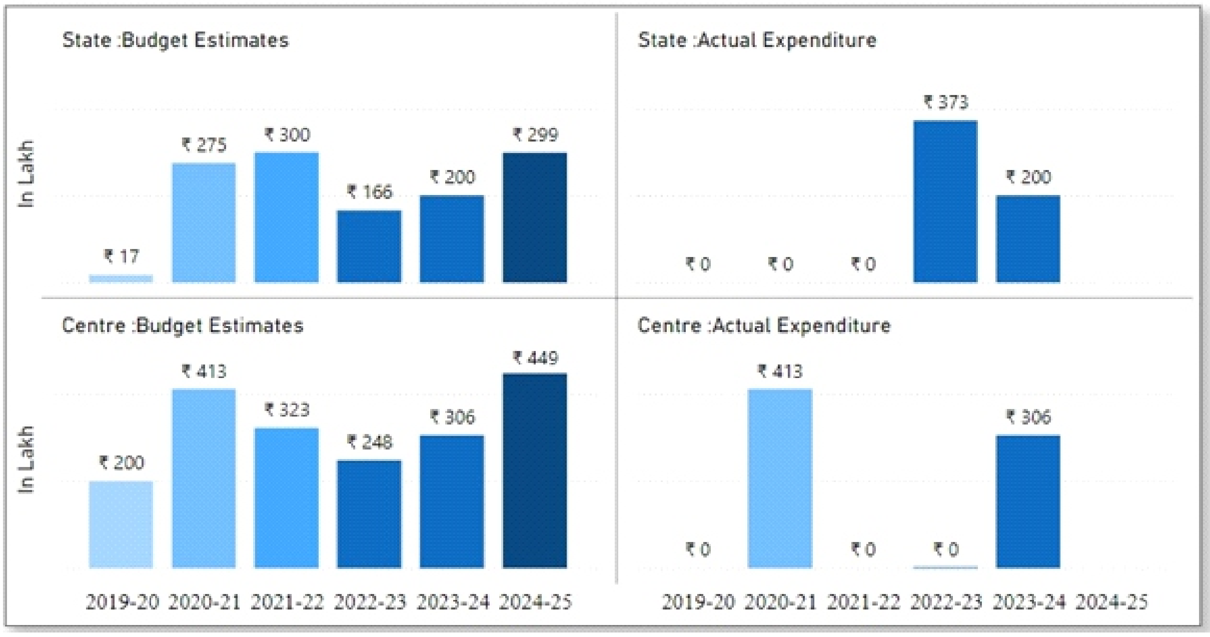

जर आपण हे लक्षात घेतले, तर आपल्याला कळेल की **2019 ते 2023** दरम्यान राज्याच्या चार वर्षांच्या कालावधीत सुमारे **758** लाख रुपयांची एकूण तरतूद असताना, खर्च फक्त **373** लाख रुपयांचा झाला. त्याचप्रमाणे, केंद्राची **1184** लाख रुपयांची तरतूद असताना, प्रत्यक्ष खर्च फक्त **413** लाख रुपये होता.

कॅन्सर, मधुमेह, हृदयविकार आणि स्ट्रोकच्या प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPCDCS)

कॅन्सर, मधुमेह, हृदयविकार आणि स्ट्रोकच्या प्रतिबंध आणि नियंत्रणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम **(NPCDCS)** भारतातील अपत्यजन्य रोगांची **(NCDs)** ओझी कमी करण्यासाठी जागरूकता वाढवणे, लवकर निदान करणे आणि या रोगांसाठी उपचार प्रदान करणे यावर लक्ष केंद्रित करतो. हा कार्यक्रम आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधा, तपासणी आणि आवश्यक औषधं आणि निदान पुरविण्यावर लक्ष केंद्रित करतो.

2019-20, 2020-21, 2021-22, 2022-23, 2023-24, आणि **2024-25** या वर्षांसाठी, केंद्र आणि राज्य यांचा शून्य बजेट तरतूद होती. तथापि, **2022-23** मध्ये राज्याने ₹156 लाख रुपयांचा प्रत्यक्ष खर्च नोंदवला, तर केंद्राचा प्रत्यक्ष खर्च शून्य राहिला.

महात्मा जोतिबा फुले जन आरोग्य योजना

महात्मा जोतिबा फुले जन आरोग्य योजना **(MJPJAY)** ही महाराष्ट्र सरकारने सुरू केलेली एक आरोग्य विमा योजना आहे, ज्याचा उद्देश आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित समाजातील घटकांना मोफत, कॅशलेस वैद्यकीय सेवा प्रदान करणे आहे. ही योजना राज्याच्या निधीने चालवली जाते आणि गरीब कुटुंबांसाठी आरोग्यसेवेवरील आर्थिक भार कमी करण्यासाठी सुरू करण्यात आली होती.

जरी ही योजना मर्यादित वर्गांना आरोग्य विमा प्रदान करण्याचा उद्देश ठेवते, तरी ज्या प्रमाणात महिलांना कोणत्याही आरोग्य विमा/वित्तीय योजनेंतर्गत कव्हर केले जाते, त्याबद्दल ओळखणे महत्त्वाचे आहे की महाराष्ट्रात या प्रमाणाची केवळ **13.8%** आहे. तुलनेत, राजस्थानमधील हे प्रमाण **83.5%** इतके आहे. उत्तर प्रदेश किंवा बिहारपेक्षा हे थोडे जास्त असले तरी, झारखंड, ओडिशा किंवा पश्चिम बंगाल आणि अर्थातच दक्षिणेकडील राज्यांच्या तुलनेत हे खूपच कमी आहे.

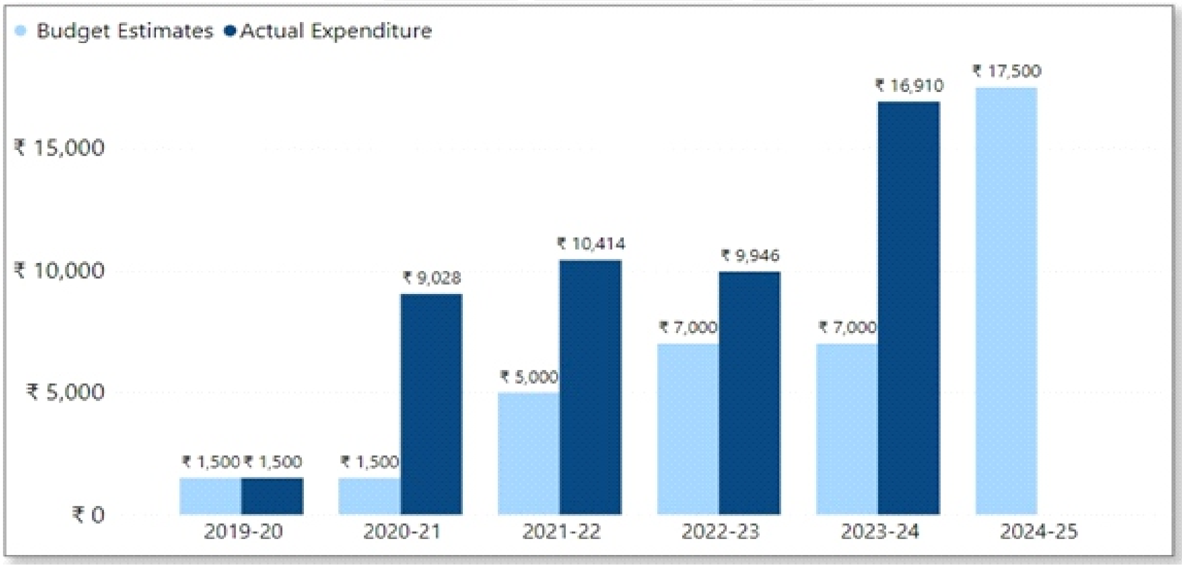

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

2019-20 मध्ये, या योजनेसाठी अंदाजित बजेट वाटप **₹1500** लाख होते, आणि वास्तविक खर्च या अंदाजाशी जुळून **₹1500** लाख होता. **2020-21** साठी, अंदाजित बजेट **₹1500** लाख राहिले, परंतु वास्तविक खर्च **₹9028** लाख झाला. **2021-22** मध्ये, अंदाजित बजेट **₹5000** लाख झाला, तर वास्तविक खर्च **₹10414** लाख (COVID कदाचित कारण असू शकते) वाढला. **2022-23** मध्ये, राज्याने **₹7000** लाख वाटप केले, परंतु वास्तविक खर्च **₹9946** लाख झाला, जो वाढलेल्या वापराचे एक समान उदाहरण दर्शवितो. **2023-24** मध्ये, अंदाजित वाटप **₹7000** लाख होते, परंतु सुधारित अंदाज **₹16900** लाख पर्यंत वाढला. **2024-25** साठी, अंदाजित वाटप **₹17500** लाख ठेवले गेले आहे.

प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY)

प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना **(PMJAY)** हे आयुष्मान भारत उपक्रमाचे एक आरोग्य विमा योजनेचे रूप आहे, जे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्ती आणि कुटुंबांना मोफत आरोग्य सेवा प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट आहे. ही योजना दुय्यम आणि तृतीयक आरोग्य सेवा कव्हर करते. **2020-21** मध्ये, महाराष्ट्रातील **PMJAY** साठी अंदाजित बजेट **₹2000** लाख होते, आणि वास्तविक खर्च अंदाजापेक्षा जास्त **₹2400** लाख झाला. **2021-22** मध्ये, बजेटमध्ये कोणतेही वाटप नव्हते **(₹0 लाख),** परंतु वास्तविक खर्च **₹2400** लाख राखला. **2022-23** मध्ये, अंदाजित बजेट **₹1500** लाख होते, आणि वास्तविक खर्च **₹2427** लाख झाला. **2023-24** मध्ये, अंदाजित वाटप ₹2000 लाख होते, परंतु सुधारित अंदाज **₹3518** लाख पर्यंत वाढला. **2024-25** साठी, राज्याने **₹2500** लाख वाटप केले आहे.

त्याच्या महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टांनंतरही, **PMJAY** ने त्याच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यात अनेक अडचणींचा सामना केला आहे. योजनेस प्रारंभ झाल्यानंतर तीन वर्षांत, रुग्णांना "कॅशलेस आणि पेपरलेस" आरोग्य सेवा प्रदान करण्यात योजना अपयशी ठरली आहे, हे तिच्या प्राथमिक उद्दिष्टांपैकी एक होते. जरी सरकार **PMJAY** ला "जगातील सर्वात मोठ्या सरकारी-प्रायोजित आरोग्य कार्यक्रम" म्हणून प्रचारित करत आहे आणि याचा उद्देश सार्वभौम आरोग्य कवचाकडे **(UHC)** वाटचाल करणे आहे, तरीही योजना आउट पेशंट परामर्श कव्हर करत नाही, ज्यामुळे आरोग्य सेवा प्रवेशात एक महत्त्वाचा फटका बसतो.

अत्यधिक खाजगी खर्च हा एक महत्त्वाचा आव्हान आहे. भारतात, **2018** मध्ये **OOPE** (आउट-ऑफ-पॉकेट खर्च) ने आरोग्य खर्चाचा सुमारे **63%** हिस्सा घेतला, ज्यामुळे गरीब कुटुंबांवर आर्थिक ताण पडतो. लाभार्थ्यांना देखील लपवलेल्या खर्चांचा सामना करावा लागला, कारण अनेकांनी निदान, औषधे आणि हॉस्पिटलायझेशनपूर्वीच्या खर्चासाठी शुल्क घेतल्याची तक्रार केली. खाजगी हॉस्पिटल्समधून होत असलेली फसवणूक आणखी योजनेच्या आर्थिक संरक्षणाच्या उद्दिष्टाशी संघर्ष करत आहे.

तसेच, **PMJAY** ने आउट पेशंट देखभाल समस्येवर प्रभावीपणे उपाय केलेले नाही. दैनंदिन मजुरी करणारे कामगार, जे लक्षित लोकसंख्येचा महत्त्वपूर्ण भाग आहेत, हॉस्पिटलायझेशन टाळण्यासाठी उत्पन्न गमावण्याची भीती बाळगतात. आउट पेशंट सेवा कव्हर न केल्यामुळे या कार्यक्रमाची प्रभावीता मर्यादित झाली आहे, कारण जे लोक हॉस्पिटलायझेशनच्या गरजेचे नाहीत ते रुग्णांची संख्या खूप जास्त आहे.

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना (PMMVY)

महाराष्ट्रातील प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना **(PMMVY)** च्या वित्तीय व्यवस्थापनात बजेट वाटप आणि वास्तविक खर्चांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल दिसून येतात, ज्यामुळे अंमलबजावणीतील अडचणी आणि राज्याच्या प्राधान्यांमध्ये बदल उघडकीस येतात. गर्भवती आणि स्तनपान करणाऱ्या मातांना त्यांच्या पहिल्या बाळासाठी रोख मदत देण्याच्या उद्देशाने सुरू केलेली ही योजना अनेक उतार-चढावांचा सामना करत आहे, ज्यामुळे तिच्या प्रभावीतेबद्दल आणि टिकाऊपणाबद्दल प्रश्न निर्माण होतात.

2020-21 मध्ये, महाराष्ट्राने **PMMVY** साठी **₹1643.98** लाखांचा बजेट वाटप केला, परंतु वास्तविक खर्च फक्त **₹67** लाख झाला, जो बजेटेड रकमेच्या तुलनेत **95.9%** कमी आहे. या मोठ्या कमी खर्चाने प्रशासनिक अडचणींवर प्रकाश टाकला आहे, जसे की निधी वितरणातील विलंब आणि लाभार्थ्यांची ओळख पटविण्याची इच्छाशक्तीचा अभाव. पुढील आर्थिक वर्ष **2021-22** मध्ये बजेट वाटप **₹1500** लाखांपर्यंत कमी केले गेले. वास्तविक खर्च **₹1007** लाखांपर्यंत सुधारला, जो बजेटेड रकमेच्या तुलनेत **32.9%** कमी होता, परंतु मागील वर्षाच्या तुलनेत निधी वापरण्यात सुधारणा दर्शविली.

2022-23 मध्ये, महाराष्ट्राने बजेटेड रकमेतील **₹1500** लाख कायम ठेवले; तथापि, वास्तविक खर्च थोडा कमी होऊन **₹993** लाख झाला, जो बजेटेड रकमेसह **33.8%** कमी आहे. हा स्थैर्य दर्शवतो की बिनधास्त अडचणी, जसे की नौकरशाही अडथळे आणि निधी वितरणात विलंब, अद्याप पूर्णपणे सोडवलेले नाहीत, ज्यामुळे योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी कमकुवत झाली आहे. **2023-24** साठी, बजेटेड रकमा **₹1000** लाखांपर्यंत कमी झाली, जो मागील वर्षाच्या तुलनेत **33.3%** कमी होता. विशेष म्हणजे, यावर्षी सुधारित खर्चाने बजेटेड रकमेची योग्य आणि खरी अपेक्षित रक्कम गाठली, जी अधिक वास्तविक वित्तीय अंदाज दर्शविते. याव्यतिरिक्त, केंद्र सरकारचा **₹2055** लाखांचा योगदान हा निधीची गतिशीलता मध्ये एक महत्त्वपूर्ण बदल दर्शवितो, ज्यामुळे पूर्वीची अनुकूलतेची कमतरता भरून काढण्यात मदत मिळाली.

2024-25 साठी, महाराष्ट्राने **PMMVY** साठी बजेटेड रकमा **₹500** लाखांपर्यंत घटवली आहे, जी मागील वर्षाच्या तुलनेत **50%** ची कपात आहे. या महत्त्वपूर्ण कपातीने केंद्र सरकारच्या योगदानावर वाढत्या अवलंबनाचे सूचक दिले आहे, कारण केंद्राचे योगदान **₹750** लाखांपर्यंत बजेट केले गेले आहे.

स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना

महाराष्ट्रातील स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजनेच्या वित्तीय व्यवस्थापनाने आर्थिक दुर्लक्षाचे चिंताजनक नमुने दाखवले आहेत, जिथे **2021-22 ते 2024-25** या वित्तीय वर्षांमध्ये सतत बजेट वितरण न होणे आणि वास्तविक खर्च शून्य होणे दिसून येते. ही प्रवृत्ती राज्याच्या रस्ते सुरक्षा आणि अपघात पीडितांना समर्थन देण्याच्या वचनबद्धतेबद्दल गंभीर चिंता निर्माण करते.

2021-22 मध्ये, योजनेला कोणतेही वास्तविक खर्च न करता सुरू करण्यात आले, जे एक महत्त्वपूर्ण प्रशासनिक अपयश दर्शविते. रस्ते अपघातातील पीडितांना विमा कवच प्रदान करण्यासाठी स्थापित करण्यात आलेली ही योजना असलेल्या परिस्थितीत, निधीचा अभाव म्हणजे प्राधान्य दिल्या गेलेल्या मुद्द्यांचे किंवा गंभीर अंमलबजावणी अडचणीचे संकेत असू शकतात. महाराष्ट्रात रस्ते अपघातांची उच्च दर असल्यामुळे या योजनेसाठी कोणत्याही आर्थिक समर्थनाचा अभाव ही चिंता वाढवणारी बाब आहे आणि यामुळे अपघात पीडितांना आवश्यक मदतीपासून वंचित राहिल्याचे सूचित होते.

पुढील वर्षी, **2022-23** मध्येही दुर्लक्षाची प्रवृत्ती कायम राहिली, जिथे बजेट आणि वास्तविक खर्च शून्य राहिले. दोन सलग वर्षांसाठी निधीचा पूर्ण अभाव राज्य प्रशासनातील रस्ते सुरक्षा उपक्रमांसाठी प्राधान्य देण्याच्या प्रणालीतील समस्या दर्शवितो. कोणत्याही आर्थिक वचनबद्धतेचा अभाव हे सरकारच्या रस्ते अपघात पीडितांसाठी समर्थनाच्या अत्यंत आवश्यकतेची ओळख नसल्याचे प्रश्न उपस्थित करते.

2023-24 मध्ये, महाराष्ट्राने पुन्हा एकदा दुर्लक्षाची भूमिकेची धर्ती कायम ठेवली, जिथे योजनेसाठी बजेट आणि वास्तविक खर्च दोन्ही शून्य ठेवले. बजेटच्या पुनरावलोकनाच्या प्रक्रियेत अशी स्थिती येत असताना, आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी सामान्यत: आवंटन समायोजित केले जातात, तरीही योजनेसाठी कोणतीही आर्थिक वचनबद्धता नसणे हे एक चिंताजनक संकेत आहे. योजनेसाठी दीर्घकाळ व्यावसायिक वचनबद्धतेचा अभाव हे रस्ते अपघात पीडितांसाठी विमा कवच प्रदान करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेपासून एक उदासीनता दाखवते. **2024-25** साठी, राज्याने एकदा पुन्हा योजनेसाठी शून्य बजेटीकरण केले आहे, ज्यामुळे या योजनेच्या भविष्यातील वित्तीय वाटप किंवा पुनरुज्जीवित करण्याच्या कोणत्याही योजनांची अनुपस्थिती सूचित होते. या सतत शून्य बजेटीकरणामुळे योजनेच्या भविष्यातील आशंका वाढवितो आणि राज्याच्या रस्ते सुरक्षा आणि अपघात पीडितांच्या कल्याणासाठी धोरणात्मक दृष्टीकोनाच्या अभावाचे दर्शन होते.

प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत हेल्थ इन्फ्रास्ट्रक्चर मिशन

प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत हेल्थ इन्फ्रास्ट्रक्चर मिशनचा उद्देश भारतभर सार्वजनिक आरोग्य प्रणाली आणि संरचना मजबूत करणे आहे, ज्यात महत्त्वपूर्ण देखभाल सुविधा, निदान प्रयोगशाळा आणि आपत्कालीन प्रतिसाद प्रणाली विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित आहे. हे देशाला भविष्यातील आरोग्य आपत्कालीन परिस्थितींमध्ये सक्षम बनविण्यासाठी आणि विशेषतः उपेक्षित क्षेत्रांमध्ये आरोग्यसेवा सुधारण्यासाठी डिझाइन केले आहे.

वित्तीय वर्ष **2021-22** मध्ये, राज्य आणि केंद्र सरकारने या मिशनसाठी बजेट केलेले आणि वास्तविक खर्च दोन्ही शून्य दाखवले, परिणामी **0%** उपयोग दर आणि **100%** अपव्यवहार झाला. परिस्थिती **2022-23** मध्ये सुधारली नाही, कारण बजेट केलेले आणि वास्तविक खर्च पुन्हा शून्य राहिले, जे पुन्हा **0%** उपयोग दर आणि **100%** अपव्यवहार दर्शवते. वित्तीय वर्ष **2023-24** मध्ये **₹550** लाखांचा आवंटन करण्यात आला, जो पूर्णपणे वापरला गेला, ज्यामुळे **100%** उपयोग दर झाला आणि कोणताही अपव्यवहार नाही. त्याचप्रमाणे, केंद्र सरकारने **₹1,270** लाखांचे बजेट केले आणि पूर्ण खर्च दर्शविला.

सर्वसमावेशक आरोग्य खर्च

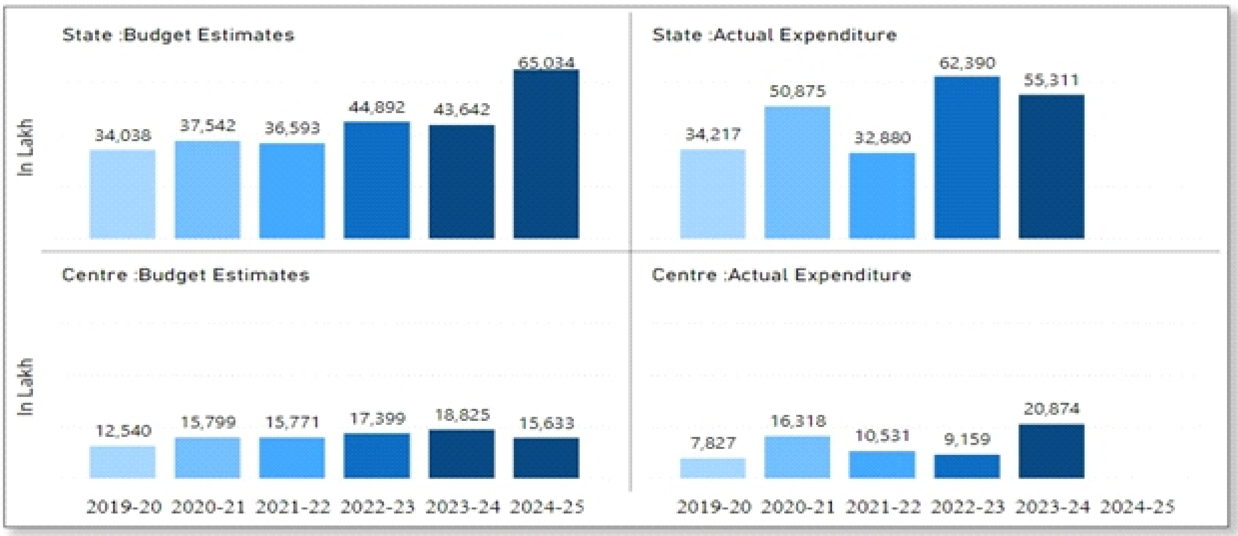

वितरण आणि खर्चाच्या तुलनांनी आपल्याला एक गोष्ट सांगितली आहे, ती म्हणजे हे दोन्ही कसे एकमेकांशी तुलना करतात आणि परस्परांशी कसे संवाद साधतात. परंतु एक आणखी गोष्ट आहे जी आपल्या विश्लेषणात अनेकदा गहाण पडते, ती म्हणजे संचयाच्या गरजा. वितरण प्राथमिक आरोग्य आणि पोषणाच्या गरजांसाठी अनुकूल आहेत का? हे जीवनातील योग्य काळजी आणि पोषणाची गॅरंटी देण्यासाठी पुरेसे आहे का? महाराष्ट्र भारतातील सर्वात विकसीत राज्यांपैकी एक असून, ज्याची अर्थव्यवस्था सर्वात मोठी आहे आणि जी जीडीपीचा सर्वात मोठा वाटा घेत आहे, तरीही हा एक तथ्य आहे की **0-59** महिन्यांच्या वयातील मुलांमध्ये **35%** लहानपणाची समस्या आहे, ज्यामुळे ते सर्वाधिक लहानपण असलेल्या 10 राज्यांमध्ये आहे.

तसंच, **6-23** महिन्यांच्या वयाच्या मुलांची संख्या ज्यांना त्याच्या आईसोबत किमान स्वीकार्य आहार मिळतो, महाराष्ट्रात **8.9%** आहे, जे अत्यंत कमी आहे. हे एकाच अंकात असलेले **9** राज्यांपैकी एक आहे, आणि यामध्ये असम आणि उत्तर प्रदेश या राज्यांची स्थिती त्यापेक्षा वाईट आहे. तसेच, महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीतील इन्फंट मॉर्टॅलिटी रेट (**प्रति 1,000 जन्मे**) **31.1%** आहे, जे प्रारंभिक काळजी आणि आरोग्य सेवेमध्ये गंभीर अंतर दर्शविते.

हे आकडे आपल्याला हे दाखवतात की, जरी आपण वितरण आणि उपयोगाच्या तुलनांचे विश्लेषण करतो, तरीही वास्तविक मूल्यमापन केल्यावर आवश्यकताएँ दोन्हीपेक्षा जास्त आहेत. बजेटमध्ये अशा राष्ट्रीय कुटुंब स्वास्थ्य सर्वेक्षणाच्या **(NFHS)** निष्कर्षांना समाविष्ट करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून एक अधिक संवेदनशील बजेटिंग प्रक्रिया तयार होईल.

शिक्षण खर्च
आदिवासी उप-योजना अंतर्गत

आढावा

या विभागात आदिवासी उप-योजना अंतर्गत शालेय शिक्षण खर्चाचा विश्लेषण केला जातो, ज्यामध्ये समग्र शिक्षा अभियान, पीएम पोषण, आणि साक्षर भारत मिशन यांचा समावेश आहे. यामध्ये या कार्यक्रमांच्या वित्तपुरवठा आणि वापराच्या ट्रेंड्सचा तपशीलवार अभ्यास केला जातो. या विश्लेषणात बजेटचा वापर, कमी वापर आणि या ट्रेंड्सचा आदिवासी भागातील शिक्षण आणि साक्षरतेच्या प्रभावावर काय परिणाम होतो, हे अधोरेखित केले आहे.

समग्र शिक्षा अभियान (आदिवासी उप-योजना)

समग्र शिक्षा अभियान हा भारतातील शालेय शिक्षणाच्या गुणवत्तेची सुधारणा करण्यासाठी एक समग्र योजना आहे, जी सर्व मुलांसाठी समावेशी आणि समान शिक्षणाचा प्रोत्साहन देण्याचा उद्देश ठेवते. या कार्यक्रमात शालेय शिक्षणाचे विविध पैलू समाविष्ट केले जातात, ज्यात प्राथमिक बालवय शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि शिक्षक प्रशिक्षण यांचा समावेश आहे, जेणेकरून शिकण्याच्या परिणामांची सुधारणा होईल आणि प्रत्येक मुलाला गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावे.

2019-20 साली केंद्र सरकारने **₹15,687** लाखांची अपेक्षित तरतूद केली होती, तर राज्य सरकारने **₹5,000** लाखांची अपेक्षित तरतूद केली होती. वास्तविक खर्चात केंद्राने ₹7,830 लाखांचा योगदान दिला आणि राज्याने **₹5,220** लाखांचा योगदान दिला. यामुळे केंद्राच्या अपेक्षेतील कमी वापर **50.06%** (₹7,857 लाख कमी) झाला, तर राज्याच्या वापराचा प्रमाण **104.4%** (₹220 लाख जास्त) होते.

2020-21 मध्ये, केंद्र सरकारने **₹17,500** लाखांची अपेक्षिता केली आणि राज्याने **₹9,000** लाखांची अपेक्षिता केली. तथापि, वास्तविक खर्चात केंद्राने **₹7,476** लाखांचा योगदान दिला आणि राज्याने **₹4,984** लाखांचा योगदान दिला. यामुळे केंद्राचा कमतर वापर 57.3% (₹10,024 लाख कमी) झाला आणि राज्याचा कमतर वापर **44.6%** (₹4,016 लाख कमी) झाला. **2021-22** मध्ये, केंद्र सरकारने **₹18,675** लाखांची अपेक्षिता केली होती, तर राज्याने **₹7,500** लाखांची अपेक्षिता केली होती. वास्तविक खर्चात केंद्राने **₹8,095** लाखांचा योगदान दिला आणि राज्याने **₹5,396** लाखांचा योगदान दिला. यामुळे केंद्राच्या कमतर वापराचा प्रमाण 56.6% (₹10,580 लाख कमी) आणि राज्याच्या कमतर वापराचा प्रमाण **28.8%** (₹1,104 लाख कमी) झाला. **2022-23** मध्ये, केंद्र सरकारने **₹20,781** लाखांची अपेक्षिता केली आणि राज्याने **₹6,000** लाखांची अपेक्षिता केली. वास्तविक खर्चात केंद्राने **₹10,145** लाखांचा योगदान दिला आणि राज्याने **₹5,794** लाखांचा योगदान दिला. यामुळे केंद्राचा कमतर वापर **51.1%** (₹10,636 लाख कमी) आणि राज्याचा कमतर वापर **3.4%** (₹206 लाख कमी) झाला. 2023-24 साठी, केंद्र सरकारने ₹10,500 लाखांची अपेक्षिता केली आणि राज्याने **₹6,000** लाखांची अपेक्षिता केली. सुधारित बजेटात तरतुदी वाढवल्या गेल्या, ज्यात केंद्राचे योगदान **₹21,573** लाख आणि राज्याचे योगदान **₹11,567** लाख वाढवले. वास्तविक खर्च उपलब्ध नाहीत, त्यामुळे सुधारित आकडेवारी किती प्रभावीपणे वापरली जातील हे स्पष्ट नाही. **2024-25** मध्ये, केंद्र सरकारसाठी प्रस्तावित बजेट **₹15,000** लाख आणि राज्य सरकारसाठी **₹10,000** लाख आहे. संपूर्णपणे, समग्र शिक्षा अभियानाचे विश्लेषण महाराष्ट्रात बजेट वापर आणि वास्तविक खर्चामध्ये महत्त्वाच्या उतार-चढावांचे सूचित करते.

पीएम पोषण

पीएम पोषण योजना (पूर्वी मिड-डे मील योजना म्हणून ओळखली जात होती) ही एक राष्ट्रीय स्तरावरील कार्यक्रम आहे, ज्याचा उद्देश शालेय मुलांच्या पोषणाच्या स्थितीला सुधारणा करणे आहे. याचा उद्देश सरकारी आणि सरकारी सहाय्यक शाळांमधील मुलांना पौष्टिक जेवण पुरवणे आहे, ज्यामुळे शाळेतील हजेरी सुधारेल, ड्रॉपआउट्स कमी होतील, आणि भूक आणि कुपोषणाचा निराकरण होईल. ही योजना मुलांच्या समग्र कल्याण आणि शैक्षणिक परिणामांसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे, विशेषतः गरीब आणि दुर्बल भागात.

महाराष्ट्रात **पीएम पोषण** योजनेसाठीची निधीच्या तरतुदी दर वर्षी भिन्न होतात आणि काही वर्षांतील अंडरयुटिलायझेशन किंवा वास्तविक खर्चाचा अभाव चिंता वाढवणारा आहे.

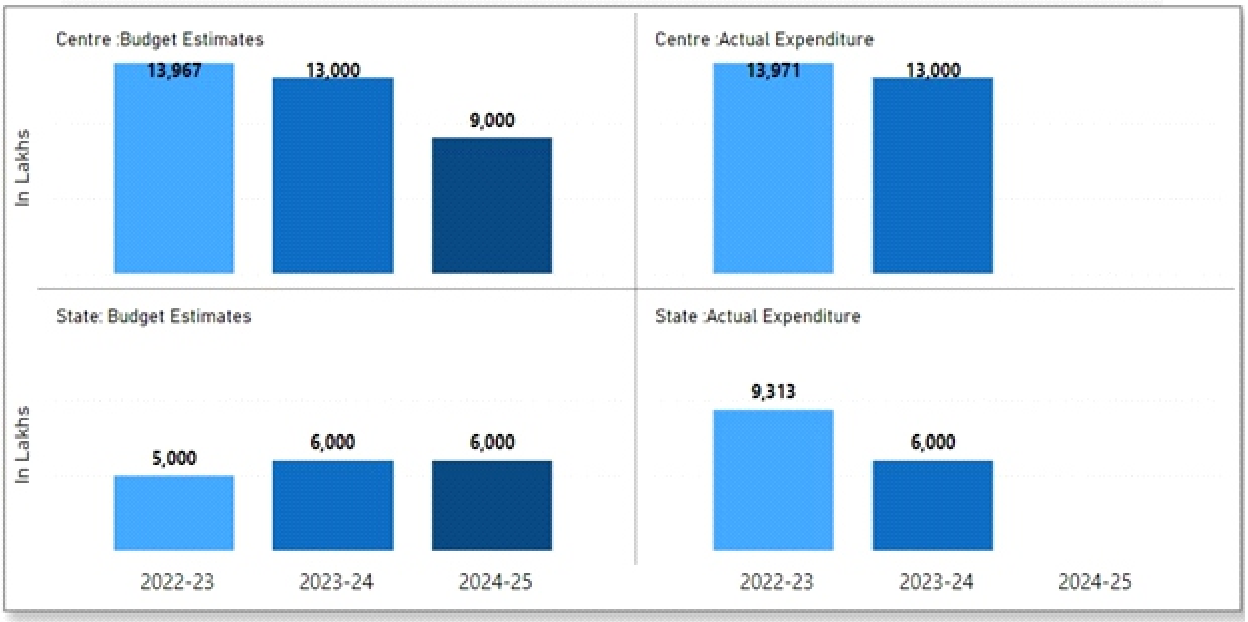

2019-2020 साठी, केंद्रीय सरकारच्या अंदाजित तरतुदी **₹12,669** लाख होत्या, आणि राज्याच्या तरतुदी **₹4,300** लाख होत्या. तथापि, या वर्षासाठी वास्तविक खर्च प्रदान केले गेले नाहीत, ज्यामुळे कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करणे कठीण आहे.

2020-21 साठी, केंद्रीय तरतूद **₹12,669** लाख राहिली, तर राज्याची अंदाज **₹6,000** लाख पर्यंत वाढली. तथापि, वास्तविक खर्च दोन्ही केंद्र आणि राज्यासाठी शून्य झाले, ज्यामुळे नियुक्त बजेटचे पूर्णपणे अंडरयुटिलायझेशन झाल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ त्या वर्षी योजना **100%** अंडरयुटिलायझ केली गेली. **2021-22** साठी, केंद्र किंवा राज्याच्या योगदानासाठी कोणतेही बजेट अंदाज प्रदान केले गेले नाहीत, परंतु वास्तविक खर्च दर्शवितो की केंद्राने **₹3,077** लाख आणि राज्याने **₹6,104** लाख खर्च केले. प्रारंभिक अंदाज नसल्यामुळे अचूक अंडरयुटिलायझेशन गणना करणे कठीण आहे, परंतु खर्च केलेली रक्कम तुलनेने कमी आहे, ज्यामुळे त्या वर्षी योजनाचे आंशिक अंमलबजावणी झाल्याचे सूचित होते. **2022-23** साठी, केंद्रीय तरतूद **₹13,967** लाख आणि राज्याची **₹5,000** लाख होती. वास्तविक खर्च किंचित जास्त होते, केंद्राने **₹13,971** लाख (अंदाजापेक्षा ₹4 लाख किंवा **0.03%** चे नगण्य वाढ) खर्च केले आणि

राज्याने **₹9,313** लाख खर्च केले, जे **₹4,313** लाख किंवा **86.26%** अधिक होते. **2023-24** साठी, केंद्राने **₹13,000** लाख आणि राज्याने **₹6,000** लाख अंदाजित केले होते. दोन्ही केंद्र आणि राज्याच्या सुधारित अंदाजात कोणतेही बदल झाले नाहीत, ते **₹13,000** लाख आणि **₹6,000** लाख राहिले. या वर्षासाठी वास्तविक खर्चाचे आकडे अद्याप उपलब्ध नाहीत. 2024-25 साठी, प्रस्तावित बजेट अंदाज केंद्राच्या ₹9,000 लाख आणि राज्याच्या ₹6,000 लाख आहेत.

साक्षर भारत मिशन

साक्षर भारत योजना भारतातील प्रौढ साक्षरतेला प्रोत्साहन देण्याचा एक उपक्रम आहे, विशेषत: महिलां आणि वंचित गटांमध्ये. या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश साक्षरतेचा दर सुधारण्यावर आणि प्रौढांना मूलभूत वाचन, लेखन, आणि गणित कौशल्यांसह सुसज्ज करण्यावर आहे. शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण प्रदान करून, या योजनेचा उद्देश व्यक्तींच्या सक्षमीकरणासाठी, त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि सामाजिक विकासाला चालना देण्याचा आहे.

2019-20 साठी, केंद्रीय आणि राज्य सरकारांनी साक्षर भारत योजनेसाठी **₹0** लाख रक्कम निश्चित केली होती, परिणामी वास्तविक खर्चही **₹0** लाख म्हणून नोंदवले गेले. याचा अर्थ त्या वर्षी प्रौढ साक्षरतेसाठी कोणताही निधी उपलब्ध झाला नाही. **2020-21** साठी, केंद्रीय सरकारच्या अंदाजात **₹192.05** लाख आणि राज्य सरकारच्या अंदाजात **₹128.03** लाख होते. तथापि, केंद्रीय आणि राज्य सरकारांचा वास्तविक खर्च शून्य होता, ज्यामुळे नियुक्त निधीचे **100%** अंडरयुटिलायझेशन झाले. **2021-22** साठी, केंद्रीय तरतूद **₹100** लाख आणि राज्याची **₹50** लाख होती. दुर्दैवाने, दोन्ही वास्तविक खर्च शून्य नोंदवले गेले, ज्यामुळे **100%** अंडरयुटिलायझेशन झाले. यामुळे त्या वर्षी योजनेच्या अंमलबजावणीत महत्त्वपूर्ण गॅप्स दिसून येतात. **2022-23** साठी, केंद्रीय सरकारने **₹5,085** लाख रक्कम प्रस्तावित केली होती, तर राज्याची तरतूद **₹0** लाख होती. या मोठ्या प्रस्तावाच्या बावजूद, केंद्रीय आणि राज्य सरकारांचा वास्तविक खर्च शून्य होता, ज्यामुळे नियुक्त निधीचा पूर्णपणे वापर न होण्याचा पुन्हा एकदा प्रदर्शन झाला. **2023-24** साठी, केंद्रीय आणि राज्य सरकारांनी **₹0** लाख म्हणून अंदाजित तरतुदी दर्शविल्या होत्या, परंतु वास्तविक खर्चामध्ये केंद्रीय योगदान **₹3,300** लाख आणि राज्य योगदान **₹220** लाख होते. याचा अर्थ योजनांच्या अंदाजातील मोठा विचलन झाला आणि यामुळे केंद्रीय बजेटचे **100%** अंडरयुटिलायझेशन झाले, तर राज्य सरकारने **₹220** लाख खर्च केले, जे त्यांच्या अंदाजित रक्कमेचे **100%** उपयोग होते. **2024-25** साठी, प्रस्तावित बजेट अंदाज केंद्र सरकारचा **₹330** लाख आणि राज्य सरकारचा **₹220** लाख आहे.

सर्वसाधारण खर्च

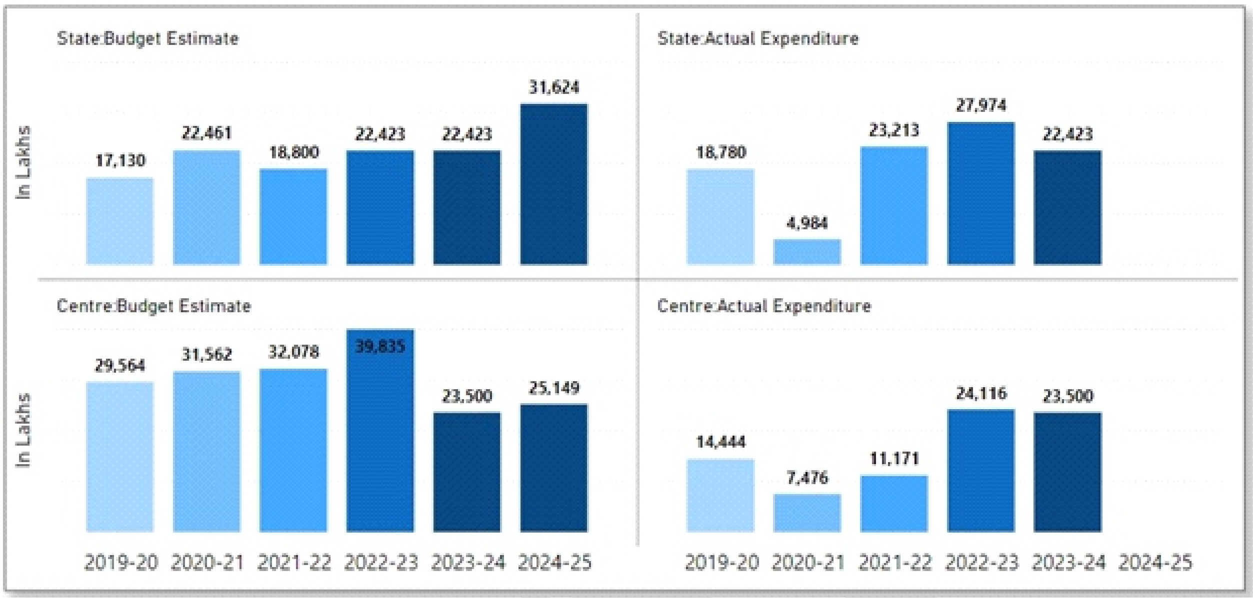
State:Budget Estimate
In Lakhs
17,130
22,461
18,800
22,423
22,423
31,624
State:Actual Expenditure
18,780
4,984
23,213
27,974
22,423
Centre:Budget Estimate
In Lakhs
29,564
31,562
32,078
39,835
23,500
25,149
Centre:Actual Expenditure
14,444
7,476
11,171
24,116
23,500
2019-20 2020-21 2021-22 2022-23 2023-24 2024-25
2019-20 2020-21 2021-22 2022-23 2023-24 2024-25

आदिवासी शिक्षण खर्च - आदिवासी उपयोजना अंतर्गत

आढावा

ही विभाग महाराष्ट्रातील मुख्य आदिवासी शिक्षण योजनांवर लक्ष केंद्रित करते, ज्यामध्ये पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती, इंग्रजी माध्यम आदिवासी शाळांची बांधणी, प्रसिद्ध इंग्रजी माध्यम निवासी शाळा, आणि आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी परदेशातील शिष्यवृत्ती योजना समाविष्ट आहेत. यामध्ये विविध वर्षांतील बजेटच्या तरतुदी आणि त्यातील कमी वापराचे किंवा अंडरयुटिलायझेशनचे विश्लेषण केले जाते, ज्यामुळे योजनेसाठी निधीची कार्यक्षमता आणि गरजेची पूर्तता यामध्ये भेद दिसून येतो.

पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती

महाराष्ट्रातील पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती योजना आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्गातील विद्यार्थ्यांना मॅट्रिक स्तराच्या पलीकडे आपले शिक्षण सुरू ठेवण्यासाठी वित्तीय सहाय्य प्रदान करण्याचा उद्देश ठेवते. या उपक्रमाचा उद्देश हाच आहे की समाजाच्या कडवटलेल्या समुदायांमध्ये उच्च शिक्षणाचा प्रसार करणे आणि आर्थिक अडचणी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक योजनेस अडथळा न आणता त्यांना प्रोत्साहन देणे.

महाराष्ट्रातील पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती योजनेसाठी निधी आणि प्रत्यक्ष खर्च दर्शवितात की बजेट अंदाज आणि प्रत्यक्ष वापरामध्ये महत्त्वपूर्ण फरक आहे.

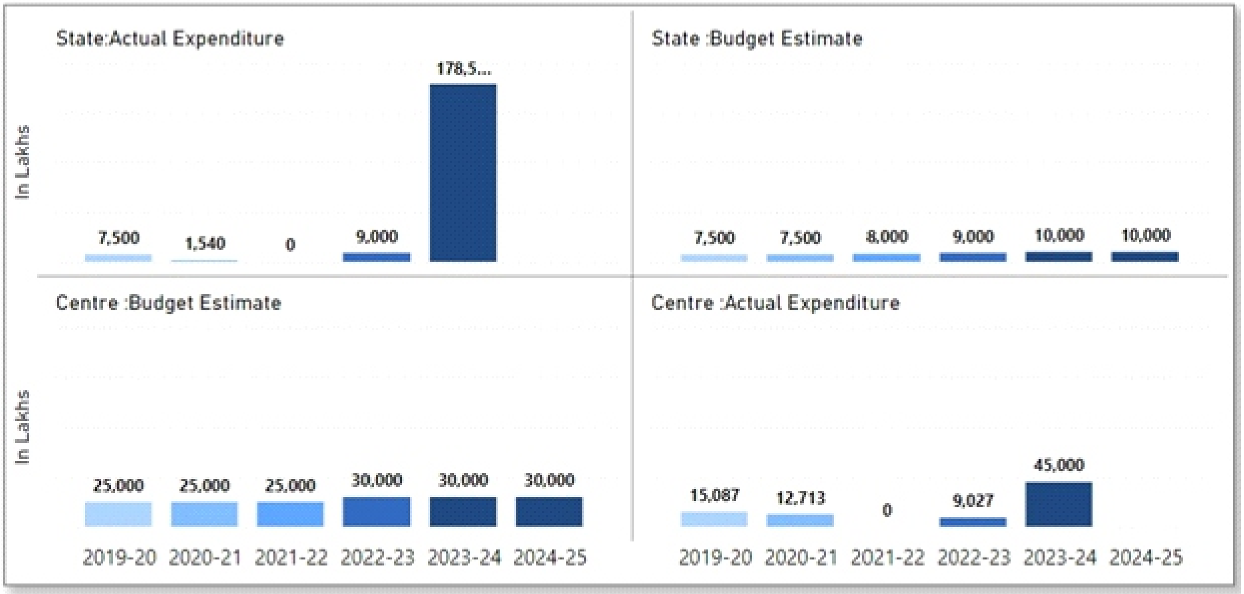

2019-20 मध्ये, केंद्र सरकारने **₹25,000** लाख रुपये तर राज्य सरकारने **₹7,500** लाख रुपये निधीचा अंदाज मांडला. प्रत्यक्ष खर्चात केंद्राची भागीदारी **₹15,086** लाख होती, ज्यामुळे **39.6%** (₹9,914 लाख कमी) कमी वापर झाला, तर राज्याने **₹7,499** लाख रुपये वापरले, ज्यामुळे **0.01%** (फक्त ₹1 लाख कमी) कमी वापर झाला. **2020-21** मध्ये, केंद्राचा अंदाज **₹25,000** लाख होता, तर राज्याचा अंदाज **₹7,500** लाख होता. तथापि, प्रत्यक्ष खर्च दर्शवितात की केंद्राची भागीदारी **₹12,713** लाख होती, ज्यामुळे **49.1%** (₹12,287 लाख कमी) कमी वापर झाला.

राज्याचा प्रत्यक्ष खर्च **₹1,540** लाख होता, ज्यामुळे **79.5%** (₹5,960 लाख कमी) गंभीर कमी वापर झाला. **2021-22** मध्ये, केंद्राचा अंदाज **₹25,000** लाख होता आणि राज्याचा अंदाज **₹8,000** लाख होता. तथापि, प्रत्यक्ष खर्चामध्ये केंद्र आणि राज्य दोन्ही निधीचा वापर झालेला नाही. हे **100%** कमी वापर किंवा प्रत्यक्ष खर्चाची माहिती उपलब्ध नसण्याचे दर्शवते. **2022-23** मध्ये, केंद्र सरकारने **₹30,000** लाख रुपयांचा प्रस्ताव दिला, तर राज्याचा अंदाज **₹9,000** लाख होता. प्रत्यक्ष खर्चामध्ये केंद्राची भागीदारी **₹9,026** लाख होती, ज्यामुळे **69.9%** (₹20,974 लाख कमी) कमी वापर झाला, तर राज्याने **₹9,000** लाख पूर्णपणे वापरले, ज्यामुळे **0%** कमी वापर झाला. **2023-24** मध्ये, केंद्राचा अंदाज **₹45,000** लाख होता, आणि राज्याचा अंदाज **₹10,000** लाख होता. सुधारित बजेटमध्ये केंद्राचा अंदाज **₹45,000** लाख राखला गेला, तर राज्याचा सुधारित अंदाज **₹178,557.54** लाख इतका मोठ्या प्रमाणावर वाढला. प्रत्यक्ष खर्च अद्याप उपलब्ध नाही, ज्यामुळे निधीच्या वापराबाबत अनिश्चितता आहे. **2024-25** मध्ये, केंद्र सरकारसाठी प्रस्तावित बजेट अंदाज **₹30,000** लाख आणि राज्य सरकारसाठी **₹10,000** लाख आहे.

इंग्रजी माध्यमाचे आदिवासी शाळा बांधणी

"इंग्रजी माध्यम शाळांची बांधणी" हा एक राज्य प्रायोजित उपक्रम आहे, ज्याचा उद्देश महाराष्ट्रात इंग्रजी माध्यमाच्या शिक्षणाचा प्रवेश वाढवणे आहे. या योजनेला फक्त राज्य सरकारच्या बजेटवर आधारित आहे आणि याला केंद्र सरकारकडून कोणत्याही प्रकाराची आर्थिक मदत नाही.

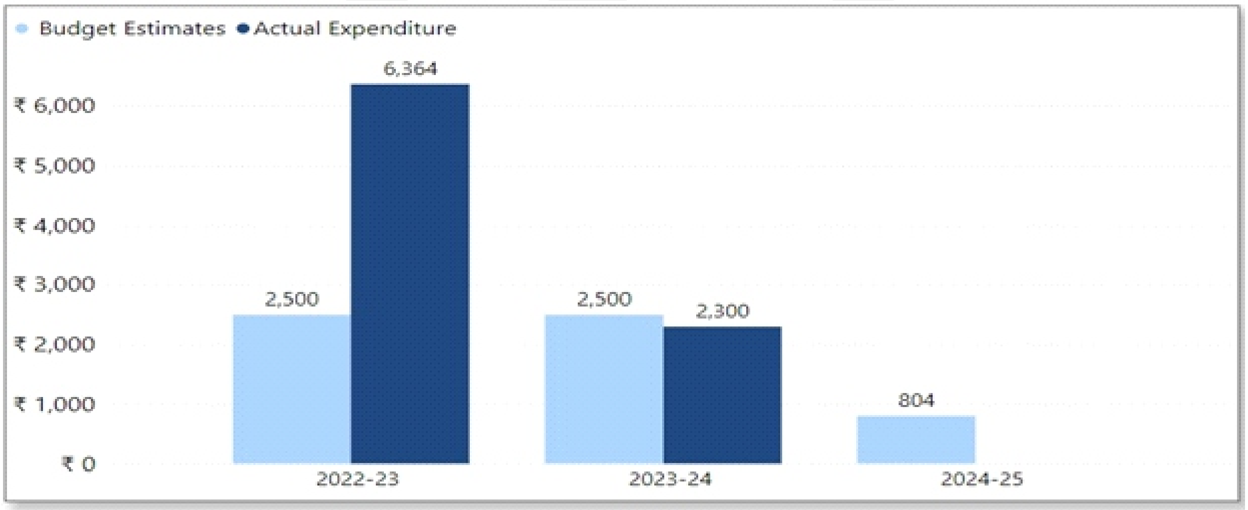

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

2019-20 मध्ये, या योजनेसाठी कोणतेही अर्थसंकल्पीय वाटप करण्यात आले नाही, आणि परिणामी, कोणत्याही वास्तविक खर्चाची नोंद झाली नाही. **2020-21** या वर्षासाठी, राज्याने अंदाजे **₹2,431** लाखांचे वाटप केले; तथापि, कोणताही निधी वापरला गेला नाही, परिणामी अंदाजपत्रकीय रकमेचा **100%** कमी वापर झाला. **2021-22** मध्ये, अंदाजे बजेट **₹3,051** लाखांपर्यंत वाढले, परंतु पुन्हा एकदा, वास्तविक खर्च शून्य झाला, ज्यामुळे आणखी एक वर्ष **100%** कमी वापर झाला. **2022-23,** जेव्हा अंदाजे बजेट **₹2,500** लाख ठेवण्यात आले होते. वास्तविक खर्च अंदाजापेक्षा लक्षणीयरीत्या ₹6,363 लाखांपर्यंत पोहोचला. हे मूळ बजेटपेक्षा **154.5%** किंवा **₹3,863** लाख अधिक खर्चाचे प्रतिनिधित्व करते. **2023-24** मध्ये, अंदाजे बजेट **2,500** लाख रुपये राहिले.

तथापि, वास्तविक खर्च अंदाजापेक्षा थोडा कमी होता, जो **₹2,300** लाख इतका होता. हे बजेट केलेल्या रकमेपेक्षा **8%** किंवा **₹200** लाख कमी कमी वापर दर्शवते. **2024-25** च्या पुढे पाहता, राज्याने **₹803.54** लाखांचा अंदाजे अर्थसंकल्प प्रस्तावित केला आहे, जो मागील वर्षांच्या तुलनेत वाटपात लक्षणीय घट दर्शवितो.

नामांकित इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी शाळांमध्ये आदिवासींना शिक्षण

"प्रसिद्ध इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी शाळांमध्ये आदिवासींना शिक्षण" योजना हा आदिवासी विद्यार्थ्यांना नामांकित इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी शाळांमध्ये प्रवेश देऊन त्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने राज्य प्रायोजित उपक्रम आहे. या योजनेसाठी केंद्र सरकारचे कोणतेही योगदान नाही आणि सर्व निधी राज्याच्या अर्थसंकल्पातून येतो.

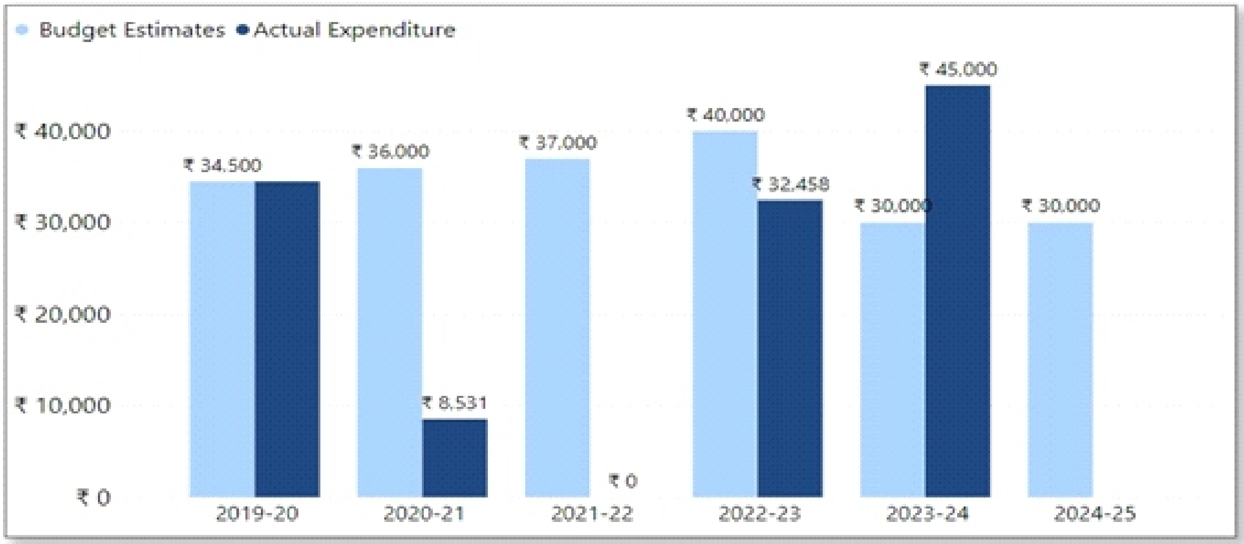

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

2019-20 मध्ये, अंदाजे वाटप **₹34,500** लाख होते, आणि वास्तविक खर्च अंदाजपत्रकाशी तंतोतंत जुळला, जे बजेट केलेल्या रकमेचा **100%** वापर दर्शविते. **2020-21** साठी, अंदाजे बजेट **₹36,000** लाख होते, परंतु वास्तविक खर्च **₹8,531** लाख इतका कमी होता. हे बजेट केलेल्या रकमेपेक्षा **76.3%** किंवा **₹27,469** लाख कमी वापराचे प्रतिनिधित्व करते. **2021-22** मध्ये, राज्याचा अंदाजपत्रक **₹37,000** लाखांचा होता, परंतु कोणताही निधी वापरला गेला नाही, ज्यामुळे त्या वर्षासाठी **100%** कमी वापर झाला. **2022-23** मध्ये, अंदाजे बजेट वाढून **₹40,000** लाख झाले. वास्तविक खर्च, तथापि, **₹32,457.66** लाख होता, परिणामी अंदाजे बजेटपेक्षा **18.9%** किंवा **₹7,542.34** लाख कमी वापर झाला. **2023-24** साठी, अंदाजे बजेट **₹30,000** लाखांपर्यंत कमी करण्यात आले होते, परंतु वास्तविक खर्च या अंदाजापेक्षा जास्त होता, **₹45,000** लाखांवर येत होता. हे बजेट केलेल्या रकमेपेक्षा **50%** किंवा **₹15,000** लाख जास्त खर्च दर्शवते. **2024-25** च्या पुढे पाहता, राज्याने पुन्हा अंदाजे वाटप **₹30,000** लाख ठरवले आहे. या योजनेच्या विश्लेषणात चढउतार बजेट वापराचा नमुना दिसून येतो. **2019-20** या वर्षात पूर्ण वापर होताना, त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये विशेषत: **2020-21** आणि **2021-22** मध्ये लक्षणीय कमी वापर दिसून आला. **2023-24** मधील मोठ्या प्रमाणावर होणारा खर्च या योजनेच्या अंमलबजावणीला गती देण्याचा किंवा पूर्वीच्या अपूर्ण गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न सूचित करतो.

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी परदेशात उच्च शिक्षणासाठी शैक्षणिक शिष्यवृत्ती

"आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षणासाठी परदेशात शिक्षण शिष्यवृत्ती" हा राज्य-प्रायोजित उपक्रम आहे ज्याचा उद्देश परदेशात उच्च शिक्षण घेत असलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आहे. या योजनेला कोणताही केंद्रीय निधी मिळत नाही, जो संपूर्णपणे राज्याच्या अर्थसंकल्पीय वाटपांवर अवलंबून असतो.

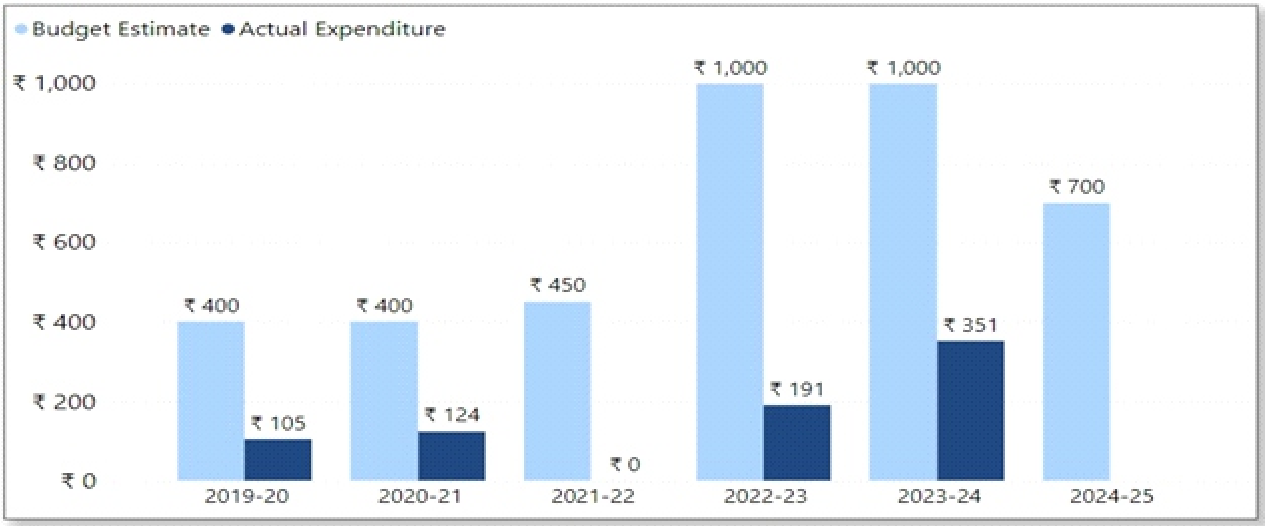

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

2019-20 मध्ये, अंदाजे वाटप **₹400** लाख होते, परंतु वास्तविक खर्च **₹104.68** लाख इतका कमी होता. हे अंदाजे रकमेपेक्षा **73.8%** किंवा **₹295.32** लाख कमी वापराचे प्रतिनिधित्व करते. **2020-21** साठी, राज्याने पुन्हा **₹400** लाखांचा अर्थसंकल्प अंदाजित केला आहे, वास्तविक खर्च **₹123.77** लाखांच्या तुलनेत किंचित जास्त आहे. यामुळे वाटप केलेल्या बजेटपेक्षा **69%** किंवा **₹276.23** लाख कमी वापर झाला आहे. **2021-22** मध्ये, राज्याने अंदाजे बजेट **₹450** लाखांपर्यंत वाढवले, परंतु कोणताही निधी खर्च झाला नाही, ज्यामुळे त्या वर्षासाठी **100%** कमी वापर झाला. **2022-23** मध्ये, अंदाजे वाटप लक्षणीयरीत्या **₹1,000** लाखांपर्यंत वाढले, परंतु वास्तविक खर्च केवळ **₹190.97** लाख होता, परिणामी **80.9%** कमी किंवा **₹809.03** लाख कमी खर्च झाला. **2023-24** साठी, अंदाजे बजेट **₹1,000** लाख राहिले, परंतु वास्तविक खर्च **₹351** लाख होता, जो अंदाजापेक्षा **64.9%** किंवा **₹649** लाख कमी असल्याचे दर्शवितो. **2024-25** च्या पुढे पाहता, राज्याने अंदाजे वाटप **₹700** लाख निर्धारित केले आहे.

एकूण आदिवासी विकास खर्चापैकी आदिवासी शिक्षणावरील खर्चाच्या एकूण % चा कल

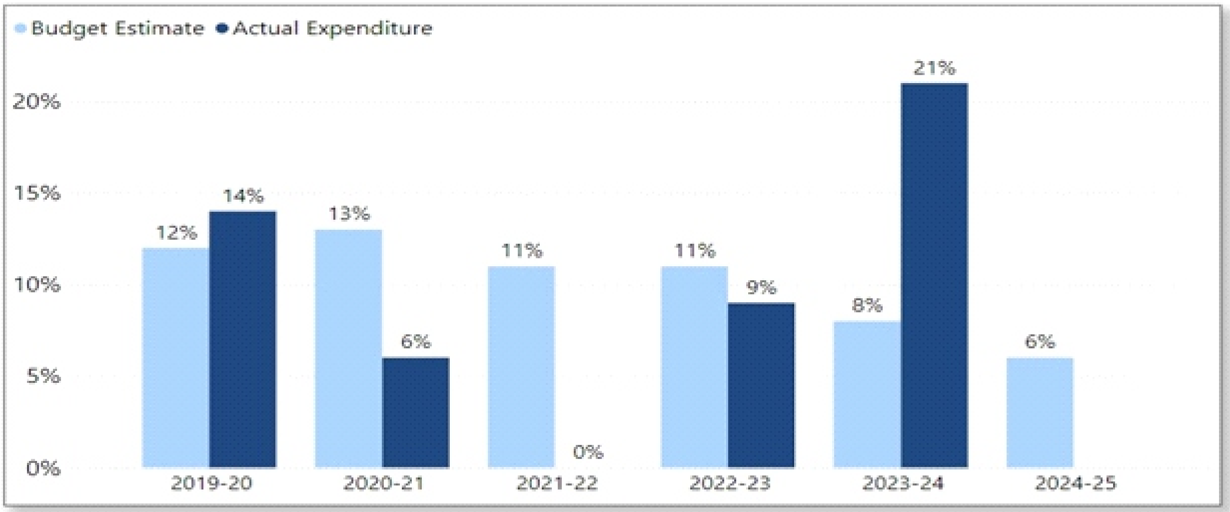

आदिवासी उपयोजने अंतर्गत आदिवासी कल्याणासाठी खर्च

आढावा

या विभागात महाराष्ट्राच्या आदिवासी उपयोजनेंतर्गत महत्त्वाच्या आदिवासी कल्याण योजनांचा समावेश आहे. त्यामध्ये आश्रम शाळा बांधकाम, पंडित दीनदयाळ उपाध्याय स्वयं योजना, ठक्कर बापा आदिवासी वस्ती सुधारणा कार्यक्रम, आदिवासी युवकांसाठी कौशल्य विकास, आणि वैद्यकीय शिष्यवृत्तीसारख्या योजनांचा समावेश आहे. या योजनांमध्ये निधीचा कमी वापर, कधीकधी जास्त खर्च, आणि वर्षानुवर्षे निधीच्या वापरातील चढ-उतार यांसारखे नमुने दिसून येतात.

आश्रम शाळांचे बांधकाम

महाराष्ट्रातील आदिवासी शाळांसाठी, विशेषतः "आश्रम शाळांचे बांधकाम" योजनेअंतर्गत बजेट वाटपात गेल्या काही वर्षांत लक्षणीय चढ-उतार दिसून आले आहेत. **2019-20** मध्ये **₹1,210** लाख इतके अंदाजित बजेट वाटप होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च फक्त ₹9.61 लाख झाला, ज्यामुळे **99.2%** निधीचा कमी वापर झाला. **2020-21** साठी **₹1,240** लाख इतके अंदाजित वाटप होते, परंतु निधी वापराबाबतचा डेटा उपलब्ध नाही. **2021-22** मध्ये **₹1,050** लाख इतके वाटप असूनही निधी खर्च झाला नाही, ज्यामुळे **100%** निधीचा कमी वापर झाला. **2022-23** मध्ये **₹1,040** लाख इतक्या बजेटच्या तुलनेत प्रत्यक्ष **₹4,534.55** लाख इतका खर्च झाला, ज्यामुळे **336%** निधीचा अधिक वापर झाला. **2023-24** साठी बजेट **₹15,000** लाखांवरून वाढवून **₹17,120.65** लाख केले गेले. **2024-25** साठी वाटप **₹20,000** लाख इतके निश्चित करण्यात आले आहे.

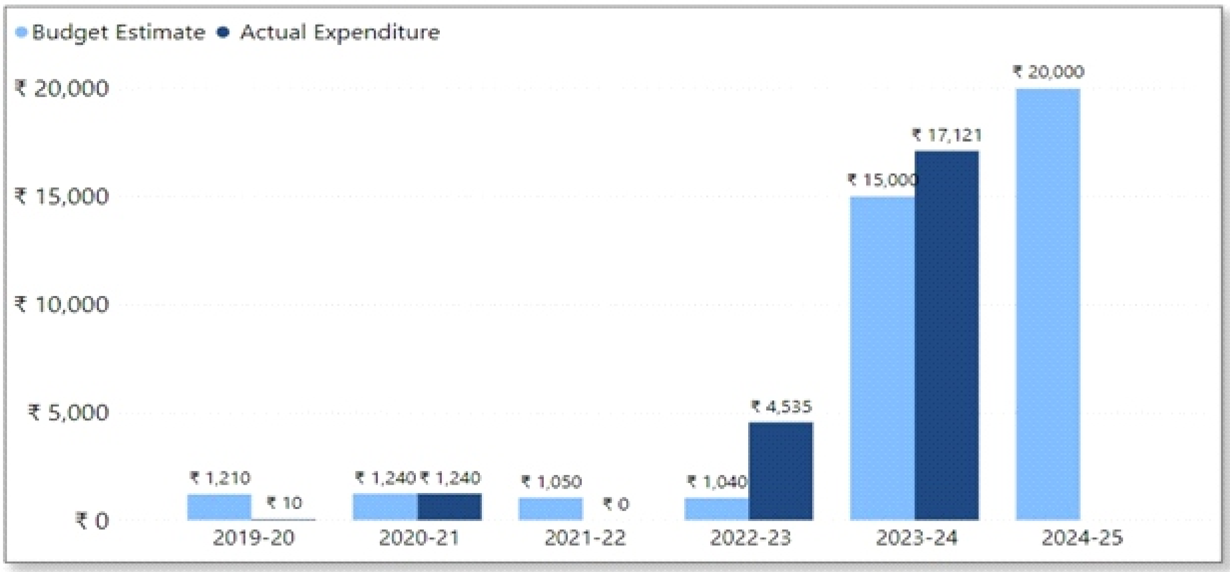

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

या आर्थिक बदलांचा आदिवासी शाळांवर गंभीर परिणाम होत आहे. चालू आर्थिक मर्यादा शिक्षणाची गुणवत्ता आणि आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठीच्या राहण्याच्या परिस्थितीवर थेट परिणाम करत आहेत. अनेक शाळांमध्ये अद्यापही अपुऱ्या पायाभूत सुविधा आहेत, जिथे वर्गात फळेफास, नकाशे, योग्य प्रकाश व वायुवीजन यांसारख्या मूलभूत सुविधा देखील उपलब्ध नाहीत. यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर विपरीत परिणाम होत असून, आधीच सामाजिक-आर्थिक अडचणींना सामोरे जाणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागत आहे.

वसतिगृहातील राहण्याच्या परिस्थिती देखील तितक्याच चिंताजनक आहेत. अस्वच्छ आरोग्य परिस्थिती, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव आणि अपुरी गादी यामुळे आरोग्यविषयक धोके निर्माण होत आहेत. पुरेशा निधीअभावी अनेक शाळांना सुरक्षेसाठी आवश्यक उपाययोजना करता येत नाहीत, जसे की संरक्षक भिंती व सुरक्षा रक्षकांचा अभाव विद्यार्थ्यांना असुरक्षित बनवतो. कर्मचाऱ्यांची कमतरता, विशेषतः अधीक्षक पदे रिक्त राहिल्यामुळे विद्यमान कर्मचाऱ्यांवर अतिरिक्त ताण येतो आणि त्यामुळे व्यवस्थापन आणि सुरक्षा आणखीनच धोक्यात येते.

पोषण व आरोग्याच्या दृष्टीने, मर्यादित बजेटमुळे पुरेशी जेवणे देणे कठीण होते. काही शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना न्याहारी देणेही शक्य होत नाही, जे त्यांच्या आरोग्यासाठी महत्त्वाचे आहे. अस्वच्छ राहणीमान व अपुऱ्या आरोग्य सेवा आरोग्यविषयक समस्यांना अधिक गंभीर बनवतात, ज्यामुळे आजारांचे आणि काहीवेळा मृत्यूचेही वारंवार अहवाल समोर येतात.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय स्वयं योजना

"पंडित दीनदयाल उपाध्याय स्वयं योजना" ही राज्य सरकारद्वारे निधी दिलेली योजना असून विविध कल्याणकारी उपक्रमांना पाठिंबा देण्याचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेच्या बजेट अंदाज व प्रत्यक्ष खर्चाचे तपशीलवार विश्लेषण पुढीलप्रमाणे आहे:

2019-20 मध्ये **₹6,000** लाख इतका अंदाजित बजेट वाटप होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च **₹2,575.94** लाख झाला, ज्यामुळे सुमारे **57.1%** निधीचा कमी वापर झाला, म्हणजेच **₹3,424.06** लाख निधी खर्च झालेला नाही. **2020-21** मध्ये अंदाजित बजेट **₹6,000** लाख होते, आणि प्रत्यक्ष खर्चही याच रकमेच्या बरोबरीने होता, ज्यामुळे **100%** निधीचा वापर झाला. **2021-22** मध्ये अंदाजित बजेट **₹7,000** लाख होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च **₹5,250** लाख झाला, ज्यामुळे **25%** निधीचा कमी वापर झाला, म्हणजेच **₹1,750** लाख खर्च झालेला नाही. **2022-23** मध्ये अंदाजित वाटप **₹8,500** लाख होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च **₹10,499.98** लाख झाला, ज्यामुळे सुमारे **23.5%** निधीचा अधिक वापर झाला, म्हणजेच ₹1,999.98 लाख अधिक खर्च झाले. **2023-24** मध्ये अंदाजित व सुधारित बजेट **₹12,000** लाख होते, आणि प्रत्यक्ष खर्चही याच रकमेच्या बरोबरीने होता, ज्यामुळे **100%** निधीचा वापर झाला. **2024-25** साठी अंदाजित वाटप **₹15,000** लाख इतके निश्चित करण्यात आले आहे, जे पुढील वर्षासाठी निधीवाढ दर्शवते.

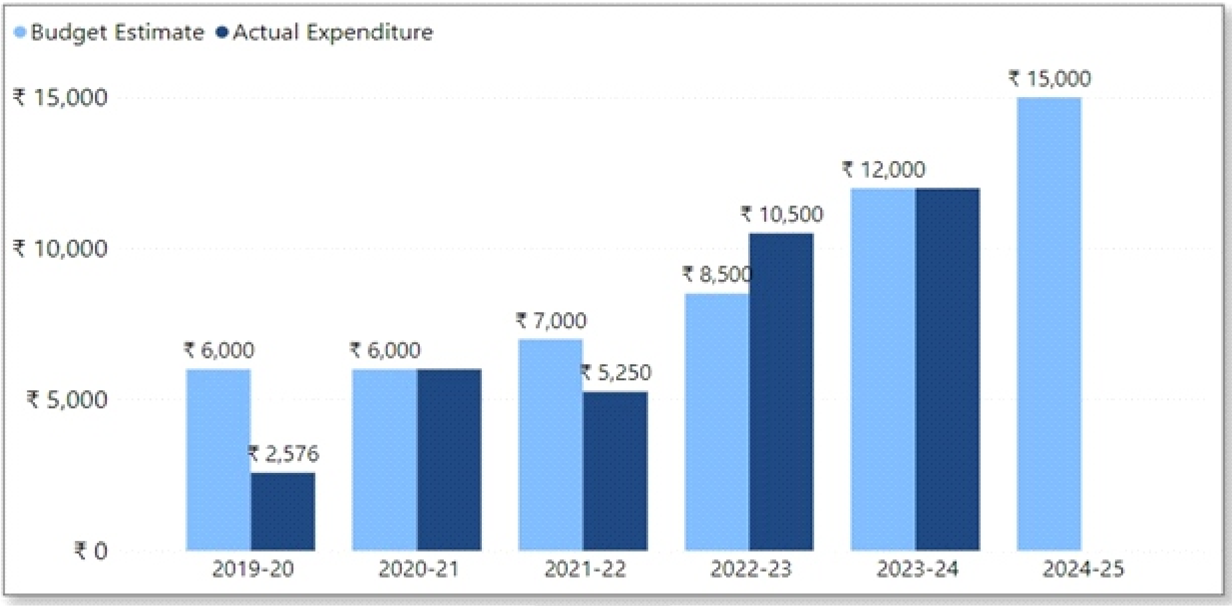

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

ही योजना विविध वर्षांमध्ये निधीच्या वापरामध्ये चढ-उतार अनुभवत आहे. काही वर्षांत निधीचा कमी वापर झाला, तर अलीकडील वर्षांमध्ये, विशेषतः **2022-23** मध्ये, अंदाजित वाटपाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष खर्च जास्त झाला, ज्यामुळे योजनेअंतर्गत वाढलेल्या कार्यप्रवृत्तीचे प्रतिबिंब दिसते.

ठक्कर बापा आदिवासी वस्ती सुधारणा कार्यक्रम

ठक्कर बापा आदिवासी वस्ती सुधारणा कार्यक्रम, जो आदिवासी समुदायांच्या राहणीमान सुधारण्यासाठी राज्य पुरस्कृत योजना आहे, गेल्या काही वर्षांत वाटप व उपयोगामध्ये चढ-उतार अनुभवले आहेत.

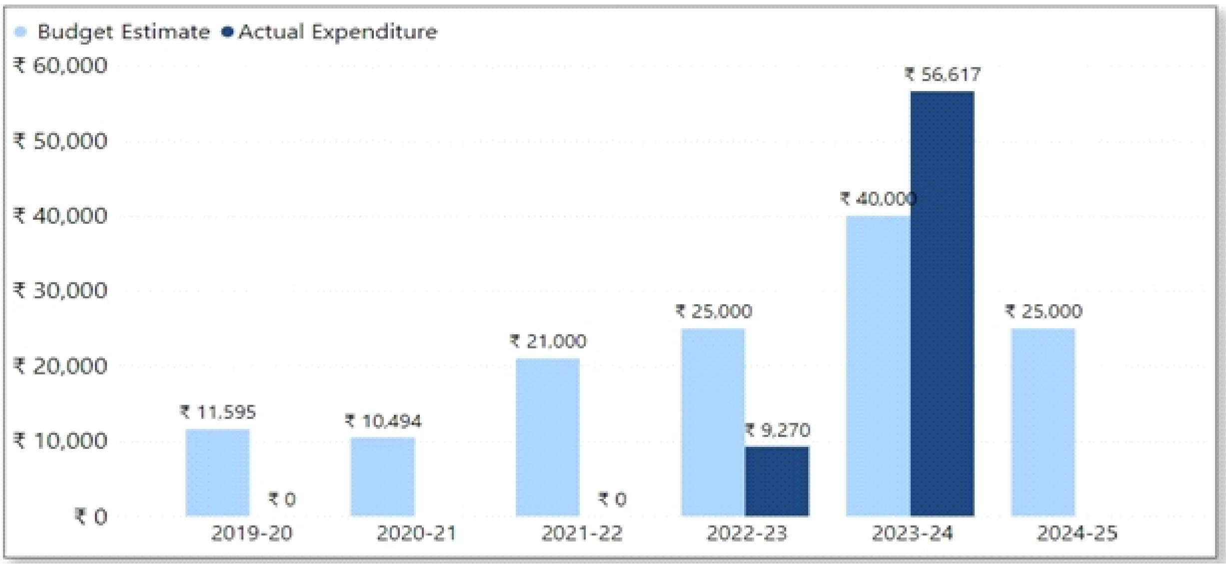

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

2019-20 साठी राज्याने **₹11,594.74** लाख (₹115.94 कोटी) इतके वाटप केले होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च शून्य होता, ज्यामुळे 100% निधीचा कमी वापर झाला. **2020-21** मध्ये अंदाजित बजेट **₹10,493.97** लाख (₹104.93 कोटी) होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्चाचा डेटा उपलब्ध नाही, ज्यामुळे कमी वापर किंवा डेटा नोंद नसल्याचे सूचित होते. **2021-22** मध्ये अंदाजित बजेट **₹21,000** लाख (₹210 कोटी) इतके वाढले, परंतु पुन्हा एकदा, कोणताही खर्च नोंदवला गेला नाही, ज्यामुळे **100%** निधीचा कमी वापर झाला. **2022-23** मध्ये, बजेट **₹25,000** लाख (₹250 कोटी) इतके होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च **₹9,269.98** लाख (₹92.7 कोटी) इतका झाला, ज्यामुळे **62.9%** निधीचा कमी वापर झाला. **2023-24** साठी वाटप **₹40,000** लाख (₹400 कोटी) इतके होते, परंतु सुधारित खर्च **₹56,616.74** लाख (₹566.17 कोटी) इतका झाला, जो मूळ अंदाजाच्या तुलनेत **41.5%** अधिक होता. **2024-25** साठी अंदाजित वाटप **₹25,000** लाख (₹250 कोटी) इतके निश्चित करण्यात आले आहे.

आदिवासी युवकांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम

आदिवासी युवकांच्या रोजगारक्षमता आणि कौशल्यवृद्धी वाढविण्यासाठी "आदिवासी युवकांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम" ही राज्य पुरस्कृत योजना आहे. मात्र, या योजनेला निधी वापराबाबत गेल्या काही वर्षांमध्ये मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागला आहे.

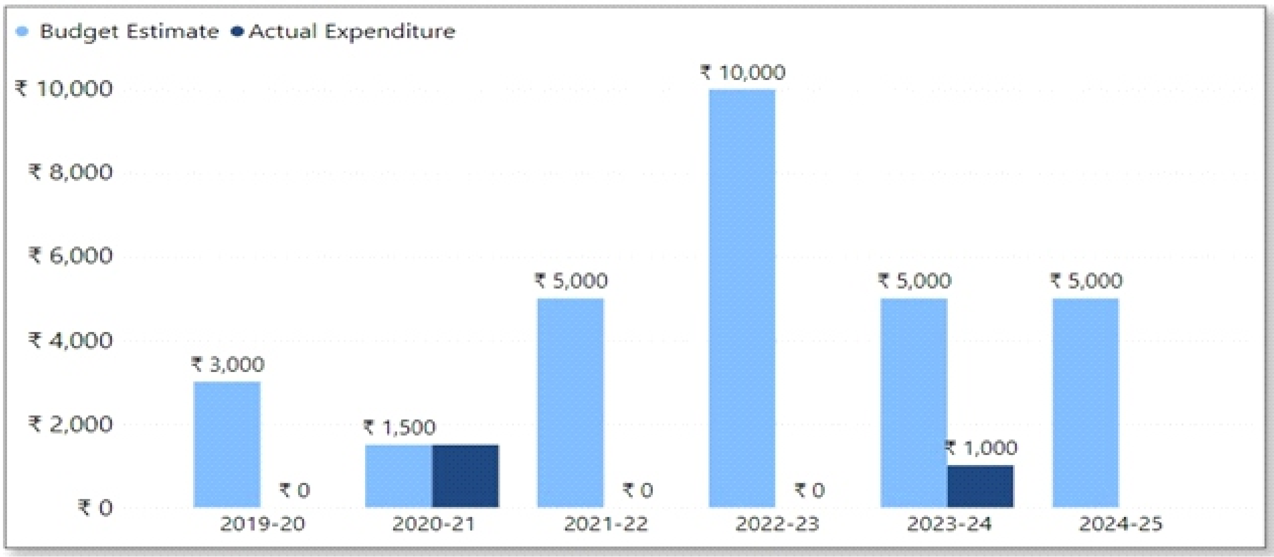

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

2019-20 मध्ये राज्याने या कार्यक्रमासाठी **₹3,000** लाख (₹30 कोटी) इतके वाटप केले, परंतु कोणताही खर्च नोंदवला गेला नाही, ज्यामुळे 100% निधीचा कमी वापर झाला. पुढील वर्षी, **2020-21** मध्ये, बजेट **₹1,500** लाख (₹15 कोटी) इतके कमी करण्यात आले, आणि प्रत्यक्ष खर्च देखील **₹1,500** लाख इतकाच झाला. तथापि, हे आकडे अपेक्षित असू शकतात, त्यामुळे त्याकडे सावधगिरीने पाहणे आवश्यक आहे. **2021-22** मध्ये अंदाजित बजेट **₹5,000** लाख (₹50 कोटी) इतके मोठ्या प्रमाणात वाढले, पण पुन्हा एकदा, कोणताही निधी खर्च झाला नाही, ज्यामुळे **100%** निधीचा कमी वापर झाला. **2022-23** मध्ये **₹10,000** लाख (₹100 कोटी) इतका मोठा निधी वाटप करण्यात आला

होता, परंतु प्रत्यक्ष खर्च शून्य राहिला, ज्यामुळे योजनेत कोणतीही प्रगती झालेली नाही. **2023-24** साठी सुरुवातीला **₹5,000 लाख** (₹50 कोटी) इतके वाटप करण्यात आले होते, पण सुधारित अंदाजाने हे आकडे मोठ्या प्रमाणात कमी करून **₹1,000** लाख (₹10 कोटी) केले गेले, ज्यामुळे 80% कपात झाली. **2024-25** साठी अंदाजित वाटप पुन्हा **₹5,000** लाख (₹50 कोटी) इतके निश्चित करण्यात आले आहे.

मेडिकल आणि तत्सम कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती

"मेडिकल आणि तत्सम कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती" ही राज्य सरकारद्वारे दिलेली आर्थिक सहाय्य योजना आहे, ज्याद्वारे आदिवासी विद्यार्थ्यांना मेडिकल आणि संबंधित क्षेत्रातील शास्त्रांमध्ये शिकण्यासाठी सहाय्य दिले जाते. योजनेच्या निधीच्या वापरामध्ये गेल्या काही वर्षांत विविधता दिसून आली आहे.

2019-20 मध्ये कोणतेही बजेट वाटप केले गेले नाही, आणि कोणताही प्रत्यक्ष खर्च नोंदवला गेला नाही, ज्यामुळे त्या वर्षासाठी योजनेअंतर्गत कोणतीही कृती दिसून आलेली नाही. **2020-21** मध्ये राज्याने **₹2,700** लाख (₹27 कोटी) इतके अंदाजित बजेट ठेवले होते, आणि प्रत्यक्ष खर्चही याच रकमेच्या बरोबरीने झाला, परंतु या आकड्याला पूर्वकल्पित डेटा म्हणून पाहता येऊ शकते, त्यामुळे त्याची पूर्णपणे अचूकता निश्चित करणे कठीण आहे. **2021-22** मध्ये अंदाजित बजेट **₹3,000** लाख (₹30 कोटी) इतके वाढवले गेले, पण कोणताही प्रत्यक्ष खर्च नोंदवला गेला नाही, ज्यामुळे **100%** निधीचा कमी वापर झाला. **2022-23** मध्ये योजनेच्या बजेटची रक्कम **₹7,000** लाख (₹70 कोटी) इतकी वाढली, ज्यात **₹3,834.82** लाख (₹38.34 कोटी) खर्च झाले, ज्यामुळे **45.5%** निधीचा वापर झाला.

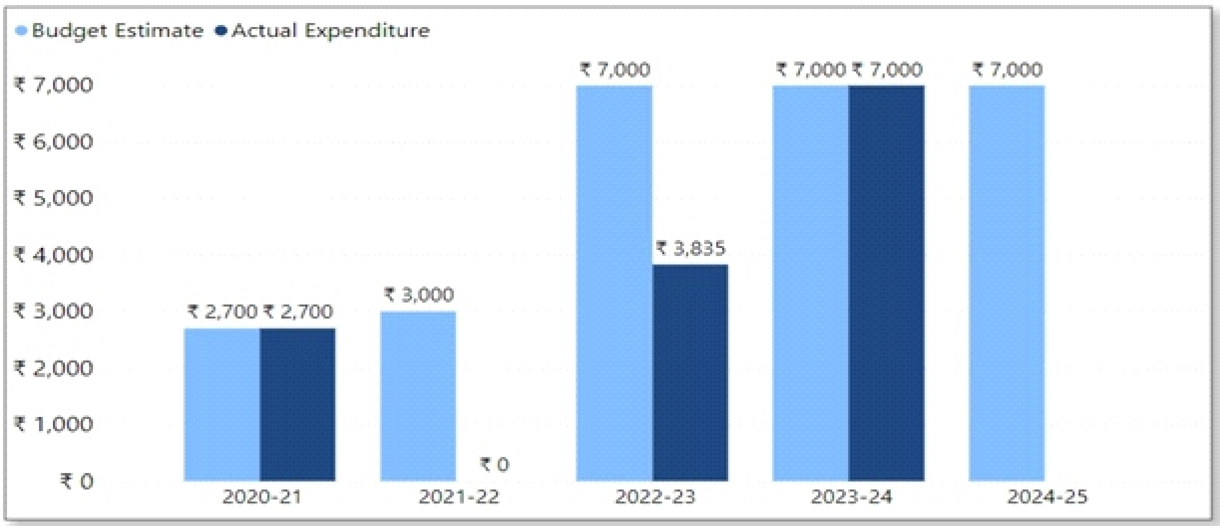

टीप* रक्कम लाखांमध्ये

2023-24 साठी अंदाजित बजेट ₹7,000 लाख होते, आणि सुधारित अंदाजाने देखील याच रकमेचे नोंद झाले, ज्यामुळे वाटपामध्ये स्थिरता दिसून आली. 2024-25 साठी राज्याने ₹7,000 लाख इतके बजेट ठरवले आहे, मात्र गेल्या कामगिरीवरून योजनेला सर्व निधीचा वापर करण्यास अडचणी येऊ शकतात, याबद्दल चिंता कायम आहे.

आदिवासी उपयोजना अंतर्गत आदिवासी उपजीविकेसाठी खर्च

आढावा

या विभागात महाराष्ट्रातील वंचित गटांसाठी उपजीविका संधी आणि कौशल्य विकास वाढविणासाठी आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत विविध योजना आणि त्यासाठी केलेले बजेट वाटप व खर्चाचा आढावा घेतला आहे. मुख्य योजनेसाठी समाविष्ट असलेल्या योजनांमध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका मिशन, आजीविका कौशल्य विकासासाठी आर्थिक सहाय्य, कौशल्य मिळविणे आणि उपजीविका प्रकल्पासाठी ज्ञान जागरूकता (SANKALP), भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीसाठी विशेष प्रोत्साहन योजना, मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम आणि आदिवासी आय.टी.आय. चा विस्तार यांचा समावेश आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका मिशन

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका मिशन (TSP) ग्रामीण समुदायांसाठी, विशेषतः वंचित गटांसाठी, स्व-रोजगार आणि कौशल्य विकास वाढविण्यासाठी उपजीविका संधी सुधारण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. महाराष्ट्रातील या योजनेच्या निधीच्या वापराचे नमुने गेल्या काही वर्षांत केंद्र आणि राज्य योगदानातील महत्त्वपूर्ण बदल दाखवतात.

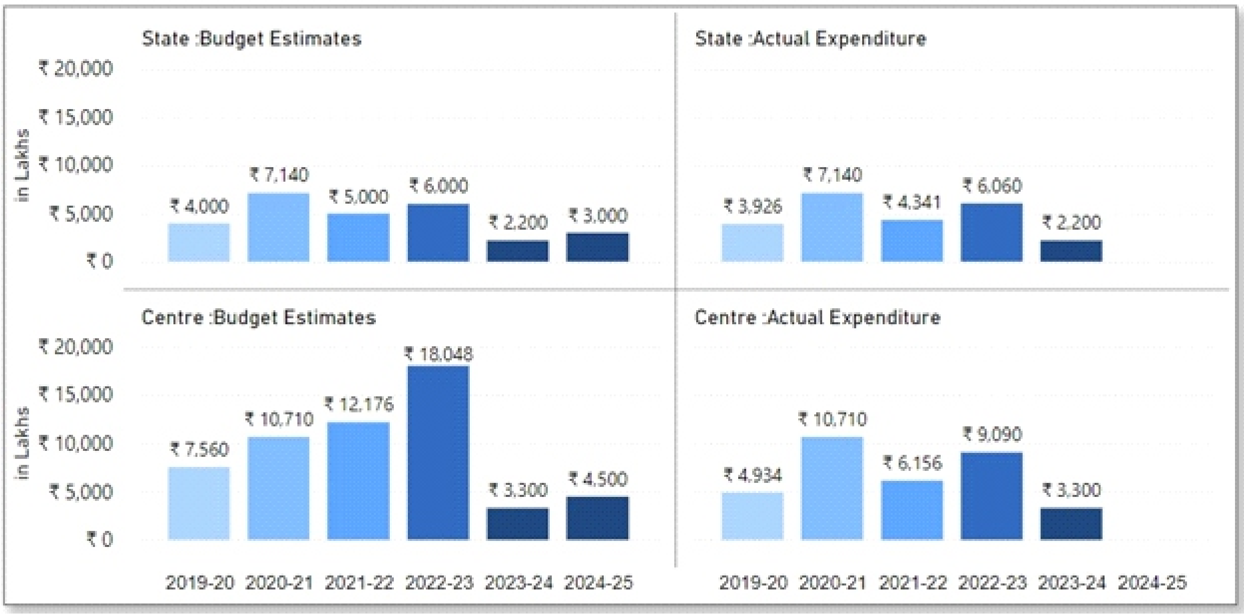

2019-20 साठी, केंद्राने अंदाजित **₹10,976.97** लाख आणि राज्याने **₹846.14** लाख वाटप केले होते. तथापि, प्रत्यक्ष खर्चात मोठी घट झाली, केंद्राचे योगदान **₹7,826.87** लाख वर खाली आले, ज्यामुळे **71.4%** वापर दर दाखवला. राज्याचे योगदान मात्र शून्य राहिले, ज्यामुळे पूर्णपणे निधीचा कमी वापर झाला. **2020-21** मध्ये, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹13,869** लाख आणि राज्याचे अंदाजित बजेट **₹9,200** लाख होते. या वर्षी, प्रत्यक्ष खर्च अधिक अनुकूल होते, केंद्राचे योगदान ₹12,929.49 लाख होते, ज्यामुळे 93.2% वापर दर प्राप्त झाला, तर राज्याने ₹14,200 लाख खर्च केले, ज्यामुळे अंदाजित बजेट पेक्षा **54.8%** अधिक खर्च झाला. **2021-22** मध्ये, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹13,931.34** लाख

आणि राज्याचे **₹10,000** लाख होते. तथापि, प्रत्यक्ष योगदानामध्ये मोठा भेद दिसून आला, केंद्राचे योगदान **₹9,562.51** लाख झाले (68.7% कमी वापर) आणि राज्याने पुन्हा शून्य खर्च नोंदवला. **2022-23** मध्ये, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹15,641.33** लाख आणि राज्याचे **₹10,000** लाख होते. प्रत्यक्ष खर्च चिंताजनक प्रवृत्ती दर्शविते, केंद्राचे योगदान कमी होऊन **₹9,104** लाख (58.2% वापर) झाले, तर राज्याने **₹23,909.77** लाख खर्च केले, ज्यामुळे अंदाजाच्या तुलनेत खूप जास्त खर्च झाला. **2023-24** साठी, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹17,249.35** लाख आणि राज्याचे **₹9,950** लाख होते. सुधारित रकमेने अंदाजासमान स्थिती दाखवली. यावर्षीचे प्रत्यक्ष आकडे अद्याप येणे बाकी आहेत.

2024-25 साठी, केंद्र आणि राज्याने **₹13,684.21** लाख वाटप केले आहे, ज्यामुळे या महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमासाठी समर्थनाची अपेक्षा आहे. या विश्लेषणातून राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका मिशन **(TSP)** अंतर्गत निधी आणि प्रत्यक्ष खर्चामध्ये महत्त्वपूर्ण चढ-उतार दिसतात, विशेषतः केंद्राच्या योगदानामध्ये, ज्यामुळे राज्य स्तरावर निधीचा वापर आणि कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करताना अडचणी होऊ शकतात.

आजीविका कौशल्य विकासासाठी आर्थिक सहाय्य - विशेष प्रकल्प (TSP) अंतर्गत MSRLM

आजीविका कौशल्य विकासासाठी आर्थिक सहाय्य - विशेष प्रकल्प **(TSP)** हा **MSRLM** अंतर्गत एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम आहे, जो वंचित गटांच्या कौशल्यांचा विकास करून शाश्वत उपजीविकेची संधी निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. महाराष्ट्रातील या उपक्रमासाठी निधीच्या प्रवासाने गेल्या काही वर्षांत अनुमानित खर्चाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष खर्चामध्ये चिंताजनक प्रवृत्तींना उजाळा दिला आहे.

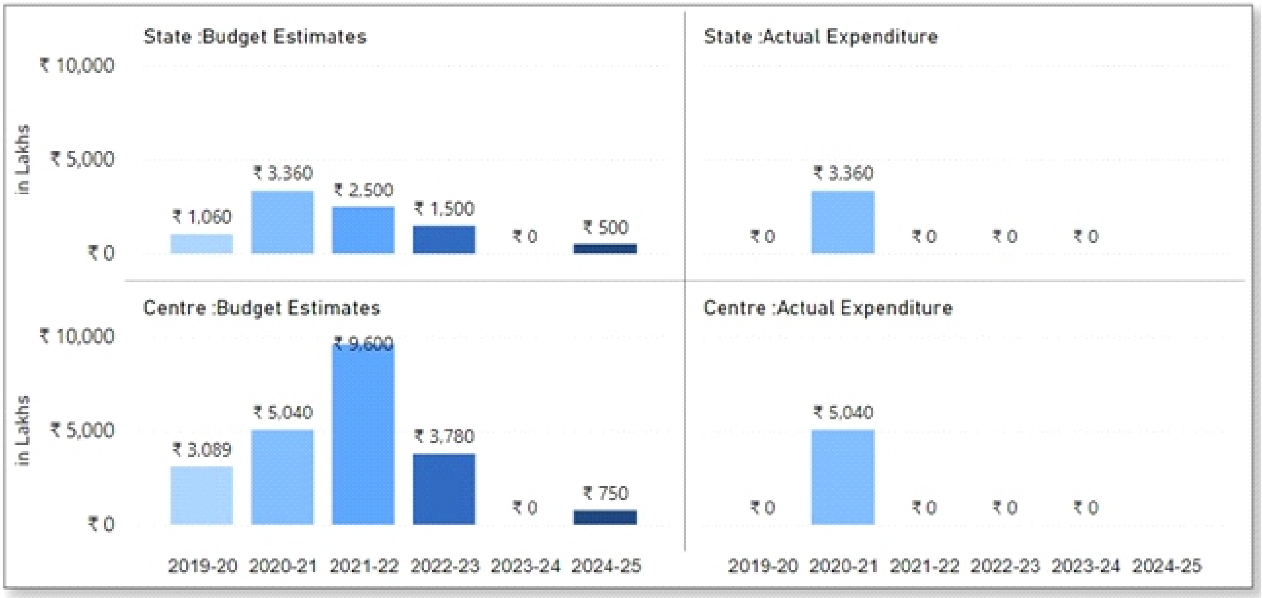

आर्थिक वर्ष **2019-2020** मध्ये, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹3,089** लाख होते, तर राज्याचे अंदाज **₹1,060** लाख होते. तथापि, प्रत्यक्ष खर्च शून्य होता, ज्यामुळे दिलेल्या निधीचा पूर्णपणे वापर झालेला नाही. पुढील वर्षी, **2020-2021** मध्ये, केंद्राचे अंदाज **₹5,040** लाख आणि राज्याचे **₹3,360** लाख होते. यावेळी, प्रत्यक्ष खर्च अंदाजांशी जुळला, केंद्र आणि राज्य दोन्हीनी **₹5,040** लाख आणि **₹3,360** लाख खर्च दर्शवले. **2021-2022** मध्ये, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹9,600** लाख आणि राज्याचे **₹2,500** लाख होते, तरीही प्रत्यक्ष खर्च दोन्ही ठिकाणी शून्य होता. ही कमी वापराची प्रवृत्ती **2022-2023** मध्येही चालू राहिली, जिथे केंद्राचे बजेट **₹3,780** लाख आणि राज्याचे **₹1,500** लाख होते, पण प्रत्यक्ष खर्च शून्य होता. **2023-2024** मध्ये, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹0.02** लाख आणि राज्याचे **₹0.01** लाख होते. सुधारित अंदाज सारखेच होते, पण या वर्षाचा प्रत्यक्ष खर्च अद्याप प्रतीक्षित आहे.

2024-2025 साठी, केंद्राने **₹750** लाख आणि राज्याने **₹500** लाख या कार्यक्रमासाठी वाटप केले आहे. या विश्लेषणातून **Financial Assistance to Aajivika Skill Development - Special Project for (TSP) under MSRLM** साठी निधीच्या वापरामध्ये सातत्याने येणाऱ्या अडचणींचा उलगडा होतो. अनेक वर्षांतील शून्य खर्च कार्यान्वयन कार्यक्षमता आणि कार्यक्षमता संदर्भात चिंता निर्माण करतो.

कौशल्य मिळविणे आणि उपजीविकेसाठी ज्ञान जागरूकता प्रकल्प - SANKALP (आदिवासी क्षेत्र) (योजना)

कौशल्य मिळविणे आणि उपजीविकेसाठी ज्ञान जागरूकता प्रकल्प (SANKALP), जो विशेषतः आदिवासी क्षेत्रावर केंद्रित आहे, वंचित समुदायांमध्ये कौशल्य विकास आणि ज्ञान जागरूकता वाढविण्याचा उद्देश ठेवतो, ज्यामुळे त्यांची उपजीविका सुधारू शकते. या योजनेसाठी गेल्या काही वर्षांत निधीची वाटप आणि प्रत्यक्ष खर्च यांचा अभ्यास केल्यास, कार्यान्वयनावर महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे समोर येतात.

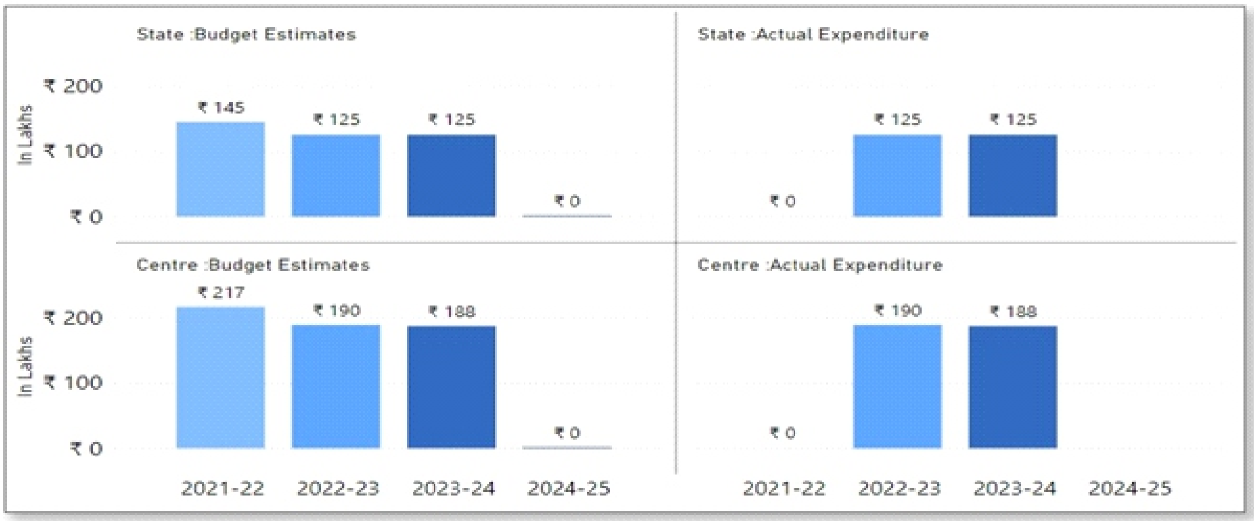

आर्थिक वर्ष **2020-2021** मध्ये, केंद्र किंवा राज्य यांनी कोणतेही निधी वाटप केले नव्हते. या निधीच्या अभावामुळे या प्रकल्पाला कोणतीही कार्ये सुरू किंवा चालू ठेवण्याची क्षमता मिळाली नाही. त्यानंतरच्या वर्षी, **2021-2022** मध्ये, केंद्राचे अंदाजित बजेट **₹217** लाख आणि राज्याचे अंदाज **₹145** लाख होते. तथापि, प्रत्यक्ष खर्च शून्य होता, ज्यामुळे प्रभावी वापराचा अभाव किंवा कार्यान्वयनातील अडचणी दिसून येतात. **2022-2023** आणि **2023-2024** मध्ये, केंद्र आणि राज्य यांनी प्रत्येकी **₹189.57** लाख आणि **₹125** लाख यांचे वाटप केले. सौम्य स्वरूपातील खर्च आणि खर्चाचे वापर या दोन्ही वर्षांसाठी एक सकारात्मक प्रवृत्ती दर्शवित आहेत. **2024-2025** च्या आर्थिक वर्षासाठी, केंद्र आणि राज्य यांनी **₹0.01** लाख एकसारखे अल्प निधी प्रास्तावित केले आहेत. हा प्रतीकात्मक निधी आणखी कशाचेही संकेत देत असला तरी, प्रकल्पाच्या प्रमाण आणि त्याचे प्रभाव लक्षात घेता चिंता व्यक्त केली जात आहे.

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अनुसूचित जाती व जमातींसाठी विशेष प्रोत्साहन योजना

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेष प्रोत्साहन योजना अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित **Tribes** च्या वंचित समुदायांसाठी विविध प्रोत्साहनाद्वारे कल्याण आणि उन्नती साधण्याचा उद्देश ठेवते. ही योजना विशेषतः राज्य सरकारकडून वित्तीय सहाय्य मिळवते, आणि योजनेच्या निधी वाटप आणि प्रत्यक्ष खर्चांचा अभ्यास तिच्या कार्यान्वयनावर महत्त्वपूर्ण माहिती प्रदान करतो.

आर्थिक वर्ष **2019-2020** मध्ये, योजनेसाठी अंदाजित निधी **₹1,000** लाख ठेवण्यात आले होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च शून्य नोंदवला गेला, ज्यामुळे प्रभावी कार्यान्वयनाचा अभाव किंवा आवश्यक डेटा न उपलब्धतेचे संकेत मिळतात.

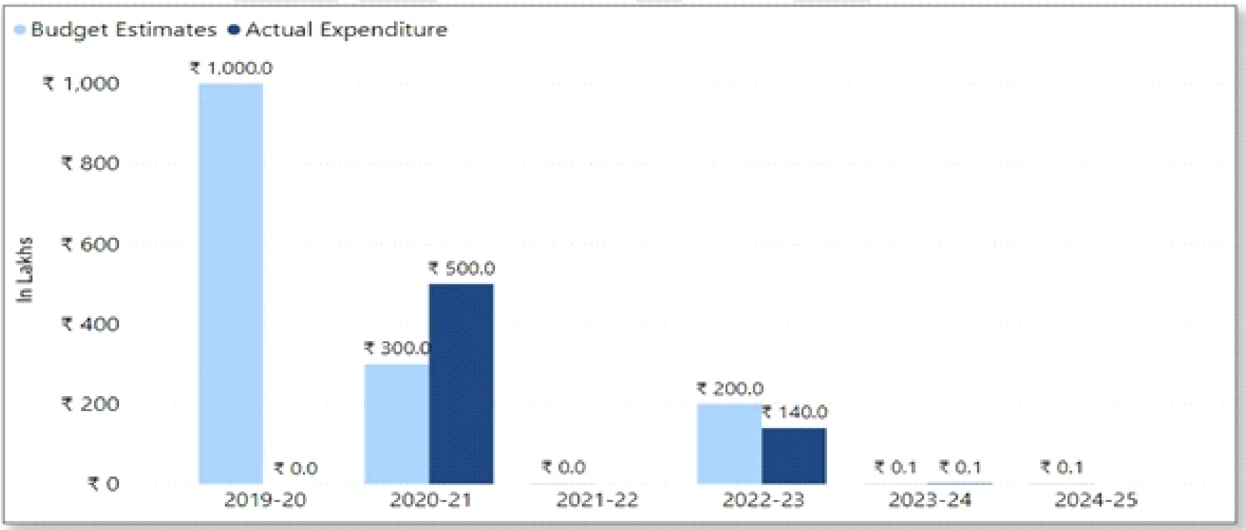

पुढील वर्षी, **2020-2021** मध्ये, अंदाजित बजेट **₹300** लाख केले गेले, तर प्रत्यक्ष खर्च अपेक्षांपेक्षा जास्त **₹500** लाख झाला. याचा अर्थ असा की, प्रारंभिक निधीच्या मर्यादांनंतरही योजनेने उपलब्ध निधी प्रभावीपणे वापरला, परंतु डेटा अपेक्षित म्हणून दिला गेला. आर्थिक वर्ष **2021-2022** मध्ये, अंदाजित बजेट अत्यल्प **₹0.01** लाख होते, तरीही प्रत्यक्ष खर्चाबद्दल कोणतीही माहिती उपलब्ध नाही, ज्यामुळे त्या काळात योजनेच्या कार्यक्षमता आणि कार्यान्वयनाबद्दल चिंता निर्माण होते. **2022-2023** मध्ये, अंदाजित निधी थोडा वाढून **₹200** लाख झाला, आणि प्रत्यक्ष खर्च **₹140** लाख झाला. **2023-2024** साठी, अंदाजित निधी पुन्हा **₹0.01** लाख ठेवण्यात आले, आणि सुधारित अंदाजही बदलला नाही. ही सतत कमी निधी वाटप योजनेच्या टिकावावर आणि लक्षित समुदायांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. **2024-2025** च्या आर्थिक वर्षासाठी, अंदाजित निधी पुन्हा **₹0.01** लाख ठेवण्यात आले आहे. हे कायमचे कमी बजेट वाटप संभाव्य आव्हानांची आणि प्रकल्पाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेच्या बाबतीत असमर्थतेचे संकेत देत आहे.

मुख्यमंत्री रोजगार निर्माण कार्यक्रम (CMEGP)

मुख्यमंत्री रोजगार निर्माण कार्यक्रम **(CMEGP)** ही एक राज्य प्रायोजित योजना आहे, ज्याचा उद्देश रोजगार संधींना प्रोत्साहन देणे आणि व्यक्तींच्या आयुष्यमानात सुधारणा करणे आहे, विशेषत: वंचित समुदायांमध्ये. योजनेच्या वित्तीय वाटप आणि प्रत्यक्ष खर्चाचा अभ्यास केल्यावर तिच्या कार्यान्वयनातील महत्त्वाच्या ट्रेंड्स समोर येतात.

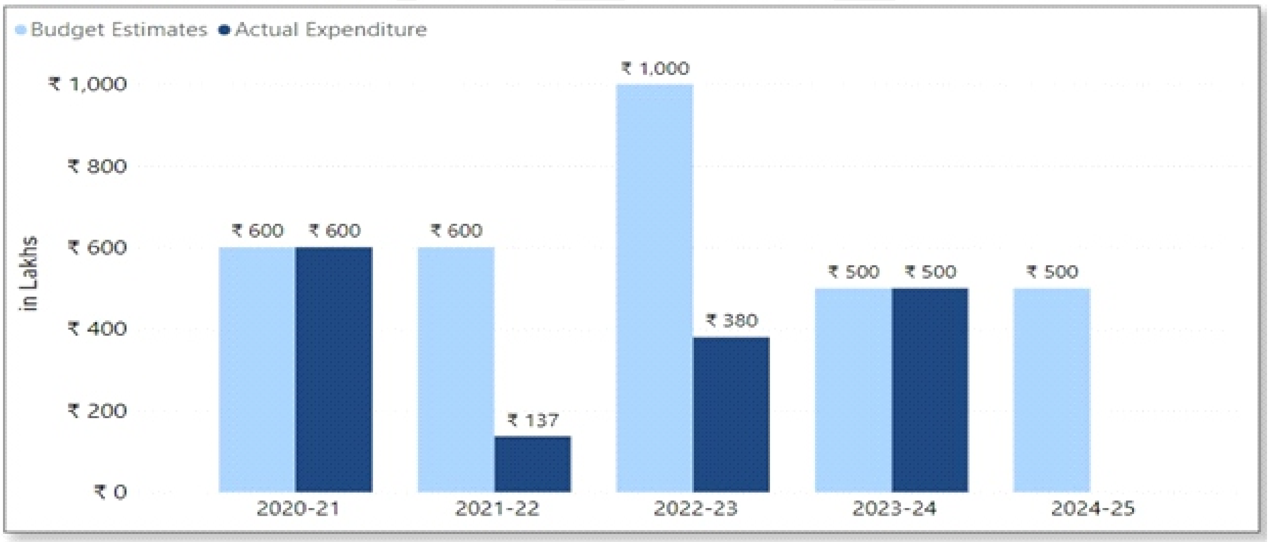

आर्थिक वर्ष **2019-2020** मध्ये **CMEGP** साठी कोणतेही अनुमानित वाटप केले गेले नाही, आणि प्रत्यक्ष खर्च देखील शून्य नोंदवला गेला. **2020-2021** मध्ये, अनुमानित बजेट **₹600** लाख होते, आणि प्रत्यक्ष खर्च देखील याच अंदाजाशी जुळून **₹600** लाख होता. पुढील वर्ष, **2021-2022** मध्ये, अनुमानित बजेट **₹600** लाखच राहिले, परंतु प्रत्यक्ष खर्च मोठ्या प्रमाणात घटून **₹137** लाख झाला. **2022-2023** मध्ये, अनुमानित वाटप **₹1,000** लाख करण्यात आले, परंतु प्रत्यक्ष खर्च कमी राहून **₹380** लाख झाला. **2023-2024** मध्ये, अनुमानित बजेट **₹500** लाख ठेवण्यात आले, आणि सुधारित अंदाज देखील **₹500** लाखच राहिला. **2024-2025** साठी, अनुमानित वाटप पुन्हा **₹500** लाख आहे.

आदिवासी आयटीआयंची विस्तार योजना

आदिवासी आयटीआयंची विस्तार योजना ही एक राज्य प्रायोजित योजना आहे, ज्याचा उद्देश आदिवासी समुदायांमध्ये माहिती तंत्रज्ञान संसाधनांचा प्रवेश वाढवणे आणि डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे आहे. या योजनेच्या वित्तीय वाटप आणि प्रत्यक्ष खर्चाचे विश्लेषण केल्यास त्याच्या अंमलबजावणीत महत्त्वाच्या ट्रेंड्स दिसून येतात, जे अंमलबजावणीतील आव्हानांना दर्शवितात.

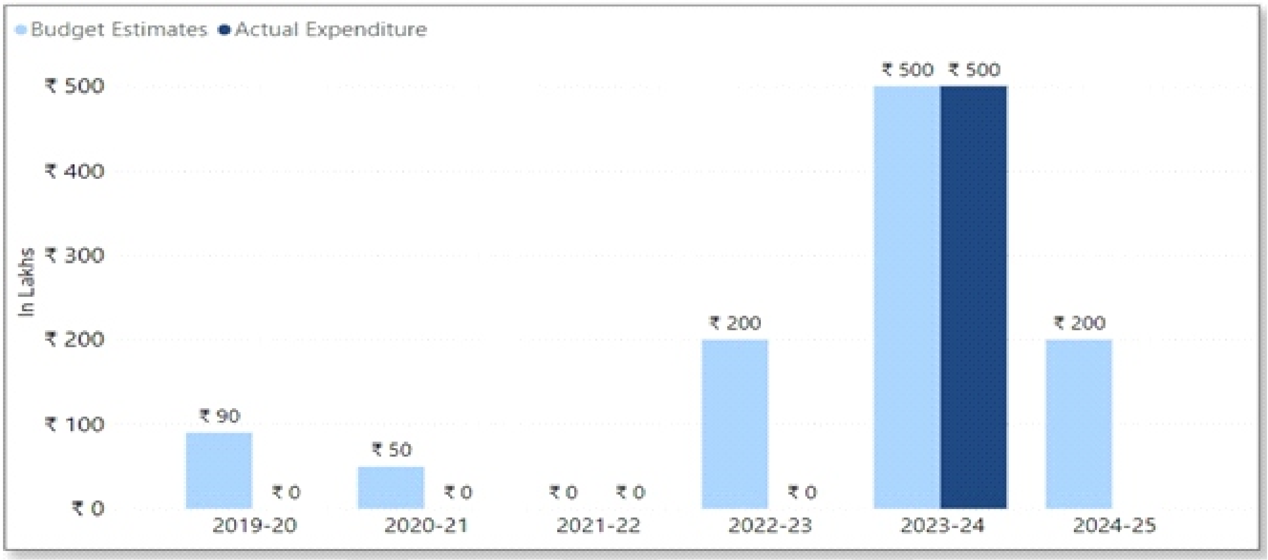

आर्थिक वर्ष **2019-2020** मध्ये या कार्यक्रमासाठी अनुमानित वाटप **₹90** लाख होते, परंतु प्रत्यक्ष खर्च शून्य नोंदवला गेला. यामुळे वाटप केलेल्या निधीचा पूर्णपणे वापर न झाल्याचे दिसून येते, कदाचित नियोजन किंवा अंमलबजावणीच्या यंत्रणेमुळे. **2020-2021** मध्ये, अनुमानित बजेट **₹50** लाख करण्यात आले, तरी प्रत्यक्ष खर्च पुन्हा शून्य झाला. खर्चाच्या या पुनरावृत्तीमुळे कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीबाबत आणि आदिवासी समुदायांना आयटी उपक्रमांमध्ये सामील करण्याच्या योजनांच्या कार्यक्षमतेबाबत चिंता व्यक्त केली जात आहे. **2021-2022** साठी, अनुमानित बजेट **₹0.01** लाख ठेवण्यात आले, आणि प्रत्यक्ष खर्च पुन्हा शून्य नोंदवला गेला. हे नगण्य वाटप म्हणजे आदिवासी विकासाच्या आयटी उपक्रमांना प्राधान्य न दिल्याचे सूचित करतो, ज्यामुळे निधीची कमी होण्याची समस्या कायम राहिली. **2022-2023** मध्ये, अनुमानित बजेट **₹200.04** लाख होईल, परंतु प्रत्यक्ष खर्च पुन्हा शून्यच राहिला. **2023-2024** साठी, अनुमानित बजेट **₹500** लाख ठेवण्यात आले, आणि सुधारित अंदाजही ₹500 लाखच राहिला. **2024-2025** साठी, अनुमानित वाटप **₹200** लाख आहे, ज्यामुळे मागील वर्षाच्या तुलनेत निधी कमी होण्याचा संकेत मिळतो.

आदिवासी समुदायांसाठी जंगल अधिकारावर खर्च

आदिवासी जमाती आणि इतर पारंपरिक जंगलवासी (जंगल अधिकारांची ओळख) कायदा 2006

अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपारिक वननिवासी (वन हक्कांची मान्यता) कायदा, 2006 हा एक महत्त्वाचा कायदा आहे ज्याचा उद्देश वन-निवासी समुदायांच्या हक्कांना ओळखणे आणि त्यांचे संरक्षण करणे, त्यांना वनसंपदेपर्यंत प्रवेश आहे याची खात्री करणे आणि त्यांच्या व्यवस्थापनामध्ये सहभाग आहे. जंगल जमिनी. या कार्यक्रमाशी संबंधित आर्थिक वाटप आणि वास्तविक खर्चाचे विश्लेषण गेल्या काही वर्षांमध्ये या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीबाबत महत्त्वपूर्ण ट्रेंड आणि चिंतेची क्षेत्रे प्रकट करते.

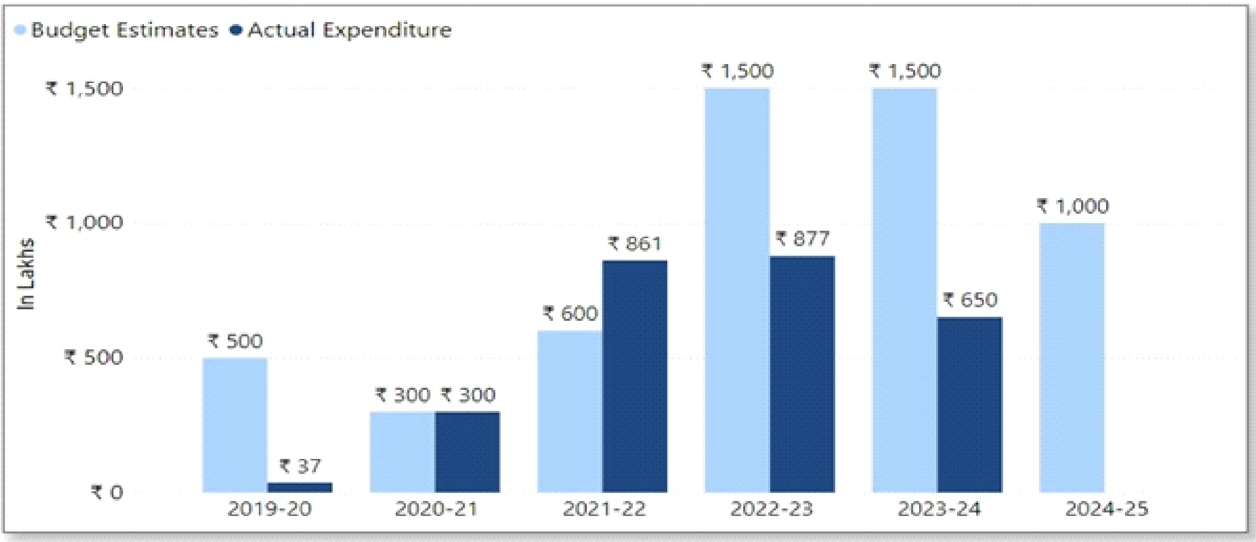

2019-2020 या आर्थिक वर्षात, अंदाजे वाटप **₹ 500** लाख होते, परंतु वास्तविक खर्च केवळ **₹ 37.35** लाख होता. हे अंदाजे **92.5%** च्या लक्षणीय कमी वापराचे प्रतिनिधित्व करते, जे कायद्याच्या तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात आव्हाने किंवा निधी वितरित करण्यात नोकरशाहीच्या अडथळ्यांना सूचित करते. **2020-2021** या वर्षासाठी, अंदाजे अंदाजपत्रक **₹300** लाख इतके राहिले आणि वास्तविक खर्च अंदाजे **₹300** लाख इतका आहे. यावरून या वर्षासाठी देण्यात आलेला निधी वापरण्यात आल्याचे सूचित होते. **2021-2022** मध्ये, अंदाजे बजेट **₹600** लाखांपर्यंत वाढले आणि वास्तविक खर्च **₹860.92** लाखांपर्यंत गेला. **2022-2023** या आर्थिक वर्षात अंदाजे बजेट **₹1,500** लाख ठेवण्यात आले होते; तथापि, वास्तविक खर्च **₹877.19** लाखांवर घसरला. वापरात झालेली ही घसरण कार्यक्रमाला वाटप केलेल्या निधीचा प्रभावीपणे वापर करण्यात येणाऱ्या अडथळ्यांबद्दल प्रश्न निर्माण करते, शक्यतो अंमलबजावणीच्या मुद्द्यांकडे इशारा करते.

2023-2024 या वर्षासाठी, अंदाजे बजेट **₹1,500** लाख इतके राहिले, परंतु सुधारित अंदाज लक्षणीयरीत्या कमी होऊन **₹650** लाख झाला. **2024-2025** च्या पुढे पाहता, अंदाजे वाटप **₹1,000** लाख आहे.

प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनासाठी खर्च

प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनासाठी खर्च

प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन योजनेचे उद्दिष्ट विकासात्मक प्रकल्पांमुळे प्रभावित झालेल्या व्यक्ती आणि समुदायांना समर्थन आणि सहाय्य प्रदान करणे आहे. अशा प्रकल्पांमुळे प्रभावित झालेल्यांना त्यांच्या संक्रमणामध्ये पुरेशी भरपाई आणि समर्थन दिले जाते हे सुनिश्चित करण्यात ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. या कार्यक्रमाशी संबंधित आर्थिक वाटप आणि वास्तविक खर्चाचे विश्लेषण केल्यास निधीच्या वापराचा कल दिसून येतो.

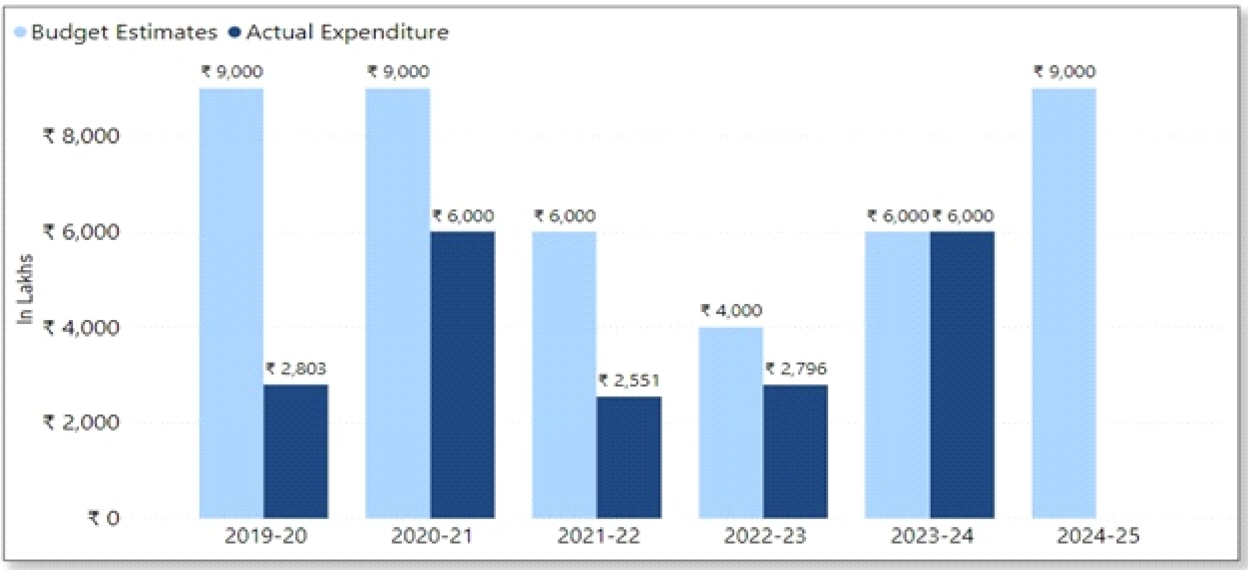

2019-2020 या आर्थिक वर्षात, अंदाजे वाटप **₹8,999.68** लाख होते, परंतु वास्तविक खर्च केवळ **₹2,803.20** लाख होता, परिणामी अंदाजे **68.8%** कमी वापर झाला. हे महत्त्वपूर्ण अंतर पुनर्वसन उपायांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने किंवा प्रभावित समुदायांना निधी वितरित करण्यात नोकरशाहीतील अडथळे दर्शवू शकते. **2020-2021** या वर्षासाठी, अंदाजे बजेट **₹8,999.66** लाख इतके स्थिर राहिले आणि वास्तविक खर्च **₹6,000** लाख झाला. याने मागील वर्षाच्या तुलनेत वापरामध्ये सुधारणा दर्शवली असली तरी, तरीही ते सुमारे **33.3%** कमी वापराचे प्रतिनिधित्व करते. **2021-2022** मध्ये, अंदाजे बजेट **₹6,000** लाखांपर्यंत कमी झाले, परंतु वास्तविक खर्च **₹2,550.56** लाखांपर्यंत घसरला, जे अंदाजे **57.6%** कमी वापर दर्शविते. या घसरणीमुळे या कालावधीत प्रकल्प-प्रभावित व्यक्तींना पोहोचण्याच्या परिणामकारकतेबद्दल आणि समर्थनाबद्दल प्रश्न निर्माण होतात. **2022-2023** या आर्थिक वर्षात अंदाजे **₹4,000** लाखांचे अंदाजपत्रक होते, वास्तविक खर्च **₹2,796.14** लाख इतका नोंदवला गेला, जो सुमारे **69.9%** च्या वापराचा दर दर्शवितो.

2023-2024 साठी, अंदाजे बजेट **₹5,999.80** लाख इतके राहिले, सुधारित अंदाज अपरिवर्तित, कार्यक्रमासाठी स्थिर आर्थिक दृष्टीकोन दर्शविते. तथापि, या निधीचा किती प्रभावीपणे वापर केला जाईल हे पाहणे बाकी आहे. **2024-2025** च्या पुढे पाहता, अंदाजे वाटप **₹ 9,000** लाख आहे.

आदिवासींसाठी प्रमुख योजनांना वाटपाचा कल

आढावा

हा विभाग महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायांसाठी, विशेषतः आदिवासी उप-योजना (TSP) अंतर्गत जीवनमान सुधारण्याच्या आणि अत्यावश्यक सेवांमध्ये प्रवेश करण्याच्या उद्देशाने अनेक प्रमुख उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतो. प्रमुख योजनांमध्ये प्रधान मंत्री आवास योजना (ग्रामीण) समाविष्ट आहे, जी ग्रामीण भागात परवडणाऱ्या घरांचे लक्ष्य करते; श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना (ST), अनुसूचित जमातीतील वृद्ध व्यक्तींसाठी पेन्शन योजना; संजय गांधी निराधार प्रशिक्षण योजना (ST), निराधार व्यक्तींना आर्थिक सहाय्य प्रदान करते; आणि नॅशनल रुरल ड्रिंकिंग वॉटर प्रोग्राम (TSP), ज्याचा उद्देश सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची खात्री करणे हा आहे. याव्यतिरिक्त, स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत शौचालयांचे बांधकाम स्वच्छता सुविधा वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) TSP

आदिवासी उपयोजना **(TSP)** अंतर्गत प्रधान मंत्री आवास योजना **(ग्रामीण)** ही एक महत्त्वाची योजना आहे ज्याचा उद्देश आदिवासी भागावर विशेष लक्ष केंद्रित करून ग्रामीण गरिबांसाठी परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे आहे. गेल्या काही वर्षांतील आर्थिक डेटा केंद्र आणि राज्य सरकारांद्वारे वाटप आणि वास्तविक वापर प्रकट करते, जे ही योजना किती प्रभावीपणे अंमलात आणली गेली आहे यावर प्रकाश टाकू शकते.

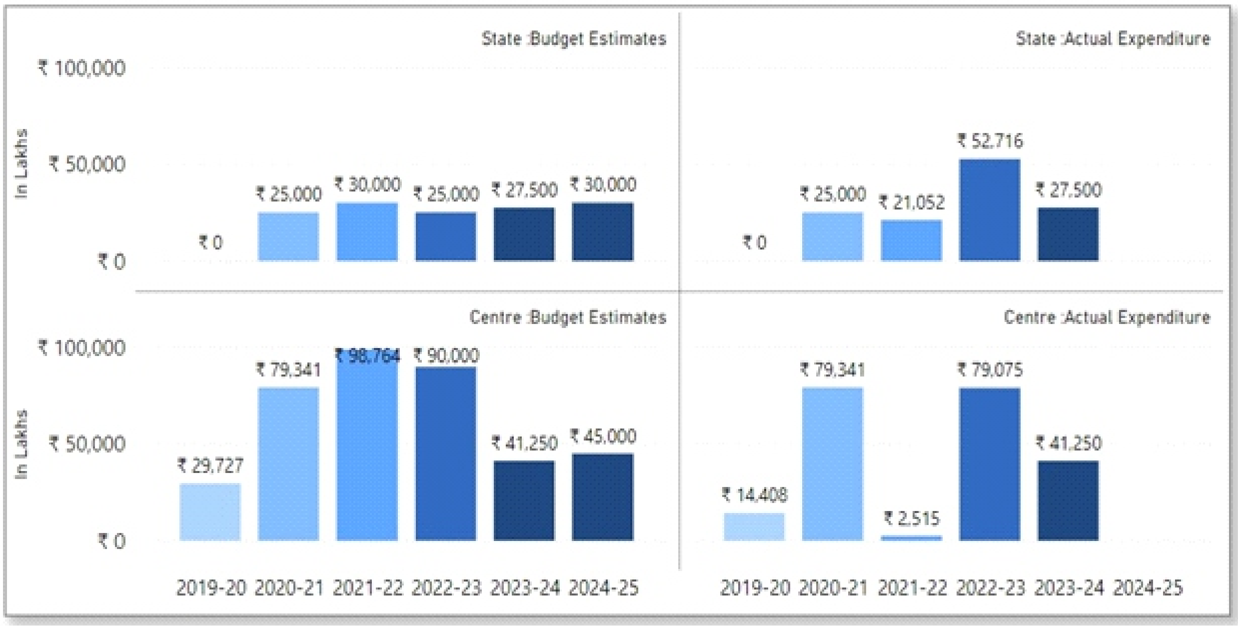

2019-2020 या आर्थिक वर्षात, केंद्राने **₹29,726.75** लाख वाटपाचा अंदाज व्यक्त केला, तर राज्याने कोणतेही वाटप केले नाही. केंद्राचा वास्तविक खर्च **₹14,407.69** लाख होता, जो केंद्राच्या अंदाजे अंदाजे **48.5%** च्या वापराचे प्रतिनिधित्व करतो. राज्याने, तथापि, त्याच्या शून्य वाटपाशी सुसंगत, प्रत्यक्ष खर्चाचा अहवाल दिला नाही. **2020-2021** साठी, केंद्राने **₹79,341.13** लाख इतके जास्त वाटप केले आहे आणि राज्याने **₹25,000** लाखांचे वाटप केले आहे.

केंद्र आणि राज्य या दोघांसाठीचा खरा खर्च त्यांच्या अंदाजाप्रमाणेच होता, जो एकतर पूर्ण उपयोगाची अपेक्षा किंवा या वर्षासाठी वास्तविक डेटाची कमतरता सूचित करतो. **2021-2022** मध्ये, केंद्राने **₹98,764.03** लाखांच्या वाटपाचा अंदाज व्यक्त केला होता आणि राज्याचा वाटप **₹30,000** लाख होता. तथापि, वास्तविक खर्चाच्या आकडेवारीनुसार केंद्राने केवळ **₹2,515.34** लाख (अंदाजाच्या केवळ 2.5%) वापरल्याचे दाखवले, तर राज्याने **₹21,051.82** लाख (त्याच्या वाटपाच्या अंदाजे 70.2%) खर्च केले. केंद्राच्या वापरातील ही मोठी तफावत या वर्षात निधी वितरण किंवा प्रकल्प अंमलबजावणीतील लक्षणीय कमी कामगिरीवर प्रकाश टाकते. **2022-2023** साठी केंद्राने **₹90,000** लाख आणि राज्याने **₹25,000** लाखांचे वाटप केले. केंद्राचा वास्तविक खर्च **₹79,074.71** लाख (अंदाजे 87.9% वापर) होता, जो मजबूत कामगिरी दर्शवतो. राज्याने **₹52,716.48** लाखांचा देखील वापर केला, त्याच्या मूळ वाटपापेक्षा, **210.9%** वापर दर्शविते, बहुधा आदिवासी भागातील घरांच्या गरजांसाठी अतिरिक्त संसाधने दिल्यामुळे. 2023-2024 मध्ये, केंद्राने अंदाजे **₹41,250** लाख, आणि राज्याने **₹27,500** लाख अंदाजित केले. केंद्र आणि राज्य दोघांसाठी सुधारित अंदाज अपरिवर्तित राहिले, जरी वास्तविक खर्च अद्याप उपलब्ध नाही. **2024-2025** या वर्षासाठी केंद्राचे वाटप **₹45,000** लाख आणि राज्याचे **₹30,000** लाख इतके आहे. सारांश, प्रधान मंत्री आवास योजना (ग्रामीण) **TSP** साठी आर्थिक डेटा काही वर्षांमध्ये, विशेषतः केंद्राकडून लक्षणीय कमी वापरासह, निधीच्या वापरामध्ये चढ-उतार दर्शवितो.

श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना (एसटी)

श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजना **(ST)** ही राज्य प्रायोजित पेन्शन योजना आहे जी अनुसूचित जमाती समाजातील वृद्ध व्यक्तींना आर्थिक सहाय्य प्रदान करते. अलिकडच्या वर्षांतील अर्थसंकल्पीय वाटप आणि वास्तविक खर्चाचा आढावा घेतल्यास निधीच्या वापरात आणि धोरणाच्या फोकसमधील काही प्रमुख ट्रेंड दिसून येतात.

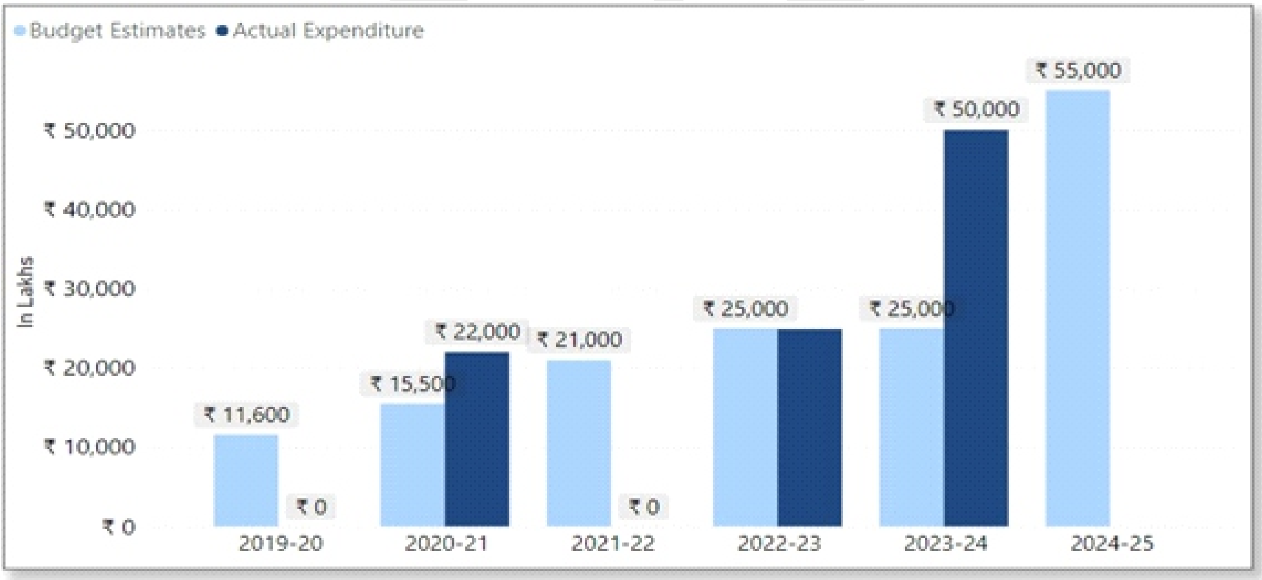

2019-2020 मध्ये, अंदाजे बजेट वाटप **₹11,600** लाख होते, परंतु वास्तविक खर्च शून्य होता, जो निधीचा पूर्ण कमी वापर किंवा निधी वितरणात संभाव्य विलंब दर्शवितो. **2020-2021** साठी, अंदाजे बजेट **₹15,500** लाखांपर्यंत वाढले आणि वास्तविक खर्च या अंदाजापेक्षा जास्त झाला आणि **₹22,000** लाखांपर्यंत पोहोचला. हे अंदाजे **41.9%** च्या अति-वापराचे प्रतिनिधित्व करते, संभाव्यत: मागील वर्षांच्या विलंबित वितरणामुळे किंवा मागणीतील अनपेक्षित वाढीमुळे. **2021-2022** मध्ये, अंदाजे वाटप **₹21,000** लाख होते, परंतु पुन्हा, वास्तविक खर्च शून्य होता, जे या लोकसंख्याशास्त्रासाठी कमी वापर किंवा निधी प्रकाशनात आणखी विलंब दर्शविते. **2022-2023** पर्यंत, अंदाजे बजेट **₹25,000** लाख होते आणि वास्तविक खर्च **₹24,885.29** लाख होता, जो वाटप केलेल्या निधीचा **99.5%** वापर दर्शवितो. हे मागील वर्षांच्या तुलनेत योजनेच्या अंमलबजावणीत लक्षणीय सुधारणा दर्शवते. **2023-2024** साठी, प्रारंभिक अंदाजित अंदाजपत्रक **₹25,000** लाख इतके राहिले, परंतु सुधारित अंदाज **₹50,000** लाख करण्यात आला, जो 100% वाढ दर्शवित आहे. हे वाढत्या मागणीच्या पूर्ततेसाठी विस्तारित कव्हरेज किंवा अतिरिक्त संसाधनांचे वाटप सुचवू शकते. मात्र, या वर्षातील प्रत्यक्ष खर्चाची आकडेवारी अद्याप उपलब्ध नाही. **2024-2025** च्या पुढे पाहता, अंदाजे वाटप **₹55,000** लाख आहे, जे मागील वर्षाच्या सुधारित अंदाजापेक्षा आणखी **10%** वाढीचे प्रतिनिधित्व करते, जे आदिवासी समुदायातील वृद्ध व्यक्तींना आधार देण्यावर राज्याचा सतत भर देण्याचे संकेत देते. एकंदरीत, योजना काही वर्षांमध्ये, विशेषत: **2019-2020** आणि **2021-2022** मध्ये लक्षणीय कमी वापरासह, निधी वापराचे चढ-उतार दाखवते.

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना (एसटी)

संजय गांधी निराधार प्रशिक्षण योजना (ST) ही राज्य पुरस्कृत कल्याणकारी योजना आहे ज्याचा उद्देश निराधारांना, विशेषतः अनुसूचित जमातींतील लोकांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आहे.

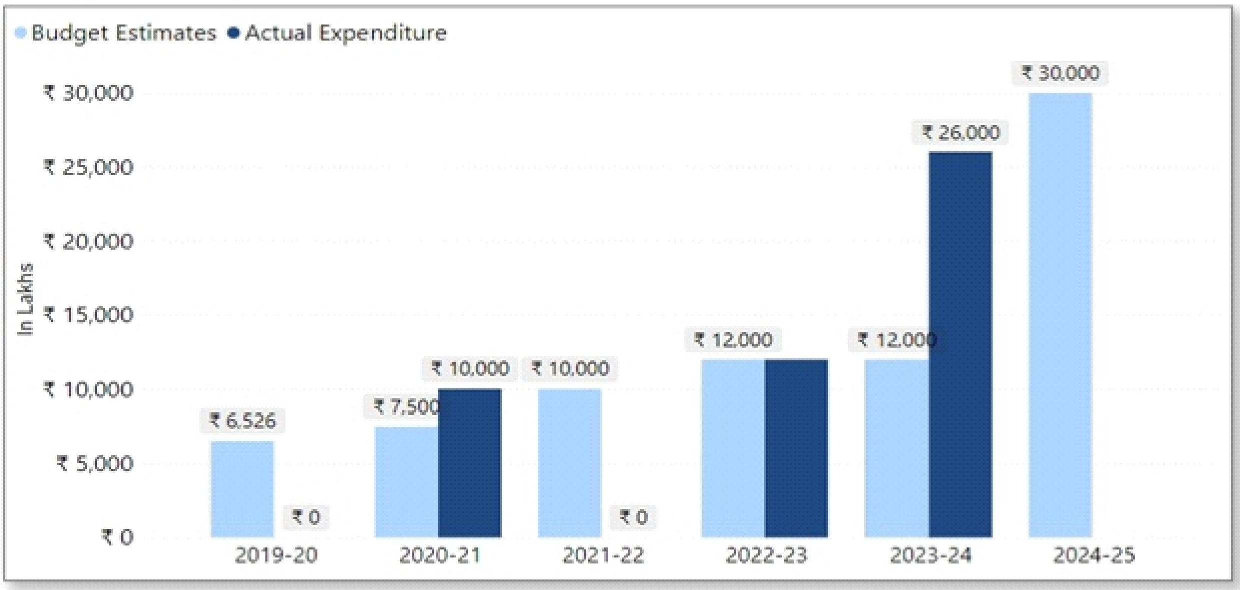

2019-2020 साठी, अंदाजे अर्थसंकल्पीय वाटप **6,526** लाख होते, परंतु वास्तविक खर्च शून्य झाला, जो निधीचा वापर न होणे किंवा वितरणात संभाव्य विलंब दर्शवितो. **2020-2021** मध्ये अंदाजे अंदाजपत्रक **7,500** लाख होते, परंतु वास्तविक खर्च **10,000** लाख इतका नोंदवला गेला. हे प्रारंभिक अंदाजाच्या तुलनेत अंदाजे **33.3%** जास्त खर्चाचे प्रतिनिधित्व करते, संभाव्यत: मागील वर्षांच्या तुलनेत जास्त मागणी किंवा अपूर्ण गरजांमुळे. तथापि, पूर्ण उपलब्धतेच्या अभावामुळे ही आकडेवारी अपेक्षित डेटावर आधारित आहे. **2021-2022** साठी, अंदाजे वाटप **10,000** लाखांपर्यंत वाढले, परंतु प्रत्यक्ष खर्च पुन्हा शून्य होता, जे एकतर निधीचा वापर न करण्याच्या किंवा कार्यक्रम अंमलबजावणीच्या समस्यांचे आणखी एक वर्ष हायलाइट करते. **2022-2023** पर्यंत, अंदाजे अंदाजपत्रक **12,000** लाखांवर पोहोचले आणि वास्तविक खर्च अंदाजे **11,986.92** लाखांच्या जवळपास जुळला, जो त्या आर्थिक वर्षासाठी वाटप केलेल्या निधीपैकी जवळपास **99.9%** वापर दर्शवितो. **2023-2024** मध्ये, अंदाजे बजेट **12,000** लाख इतके राहिले, परंतु सुधारित अंदाज **26,000** लाखांवर गेला, जो वाढीव संसाधनांची किंवा योजनेच्या विस्ताराची आवश्यकता दर्शवितो. या वर्षाची वास्तविक माहिती अद्याप उपलब्ध नाही. **2024-2025** साठी, अंदाजे वाटप आणखी वाढून **30,000** लाख झाले आहे.

स्वच्छ भारत मिशन केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत शौचालयांचे बांधकाम

स्वच्छ भारत मिशन (SBM) अंतर्गत शौचालयांचे बांधकाम ही केंद्र पुरस्कृत योजना आहे ज्याचा उद्देश संपूर्ण भारतामध्ये, विशेषतः ग्रामीण भागात स्वच्छता सुविधा सुधारणे आहे. हा उपक्रम उघड्यावर शौचास जाणे आणि स्वच्छतेला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करतो, ज्यामुळे ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावेल.

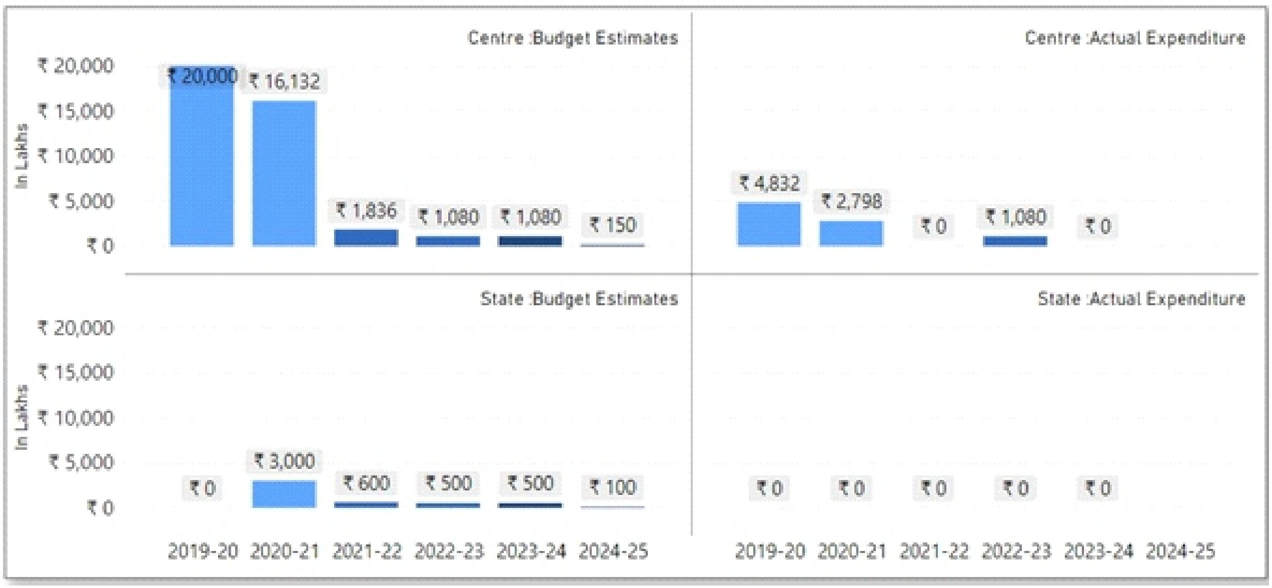

2019-2020 साठी, केंद्राचे अंदाजे बजेट **2,000** लाख होते, तर राज्याने शून्य वाटप केले. केंद्राचा वास्तविक खर्च **4,832.16** लाख होता, जो केंद्राच्या अंदाजे अंदाजे **241.6%** वापर दर्शवितो, या कालावधीत स्वच्छता सुविधा सुधारण्यासाठी दृढ वचनबद्धता दर्शवितो. राज्याने, तथापि, शून्य वाटपाशी सुसंगत, प्रत्यक्ष खर्चाचा अहवाल दिला नाही. **2020-2021** मध्ये, केंद्राचा अंदाज **16,132** लाख होता आणि राज्याने **3,000** लाख वाटप केले.

केंद्रासाठी वास्तविक खर्च **2,797.53** लाख इतका झाला, जो केंद्राच्या अंदाजाच्या सुमारे **17.3%** वापर दर्शवितो. राज्याचा वास्तविक खर्च शून्य होता, असे सूचित करते की स्वच्छता प्रकल्पांसाठी वाटप करण्यात आलेला निधी प्रभावीपणे वापरला गेला नसावा. **2021-2022** साठी, केंद्राचा अंदाज **1,836** लाख होता आणि राज्याचा वाटप **600** लाख होता. केंद्र आणि राज्य या दोघांनीही त्या वर्षासाठी शून्य वास्तविक खर्च नोंदवला, जे वाटप केलेल्या निधीचा पूर्ण वापर न झाल्याचे दर्शविते, जे प्रकल्प अंमलबजावणी किंवा निधी वितरणातील आव्हाने दर्शवू शकतात. **2022-2023** मध्ये, केंद्राचा अंदाज **1,080** लाख इतका होता, ज्यामध्ये राज्याने **500** लाखांचे वाटप केले होते. केंद्रासाठीचा खरा खर्च अंदाजे **1,080** लाख इतका झाला, जो वाटप केलेल्या निधीचा **100%** वापर दर्शवितो. तथापि, राज्याने शून्य वास्तविक अहवाल दिला, जे दर्शविते की राज्यस्तरीय स्वच्छता प्रकल्पांसाठी वाटप केलेला निधी वापरला गेला नाही. **2023-2024** साठी, केंद्राचा अंदाजे वाटप **1,080** लाख राहिला आणि राज्याचा **500** लाख होता, परंतु दोन्हीसाठी सुधारित अंदाज शून्य म्हणून नोंदवले गेले, जे वर्षासाठी अपेक्षित खर्च दर्शवत नाहीत. वास्तविक खर्च अद्याप उपलब्ध नाही. **2024-2025** च्या पुढे पाहता, केंद्राचे वाटप **150** लाखांवर सेट केले आहे, आणि राज्याचे वाटप **100** लाख आहे, जे मागील तुमच्या तुलनेत लक्षणीय घट दर्शवते.

राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (TSP)

राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (TSP) हा एक सरकारी उपक्रम आहे ज्याचा उद्देश ग्रामीण लोकसंख्येला सुरक्षित आणि पुरेसा पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे आहे, विशेषत: आदिवासी भागात लक्ष केंद्रित करणे. कार्यक्रम शाश्वततेवर भर देतो आणि सर्व ग्रामीण कुटुंबांना विविध स्त्रोत आणि पद्धतींद्वारे शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध आहे याची खात्री करणे हे उद्दिष्ट आहे. अलिकडच्या वर्षांत या योजनेसाठी अर्थसंकल्पीय वाटप आणि वास्तविक खर्चाचे विश्लेषण खाली दिले आहे:

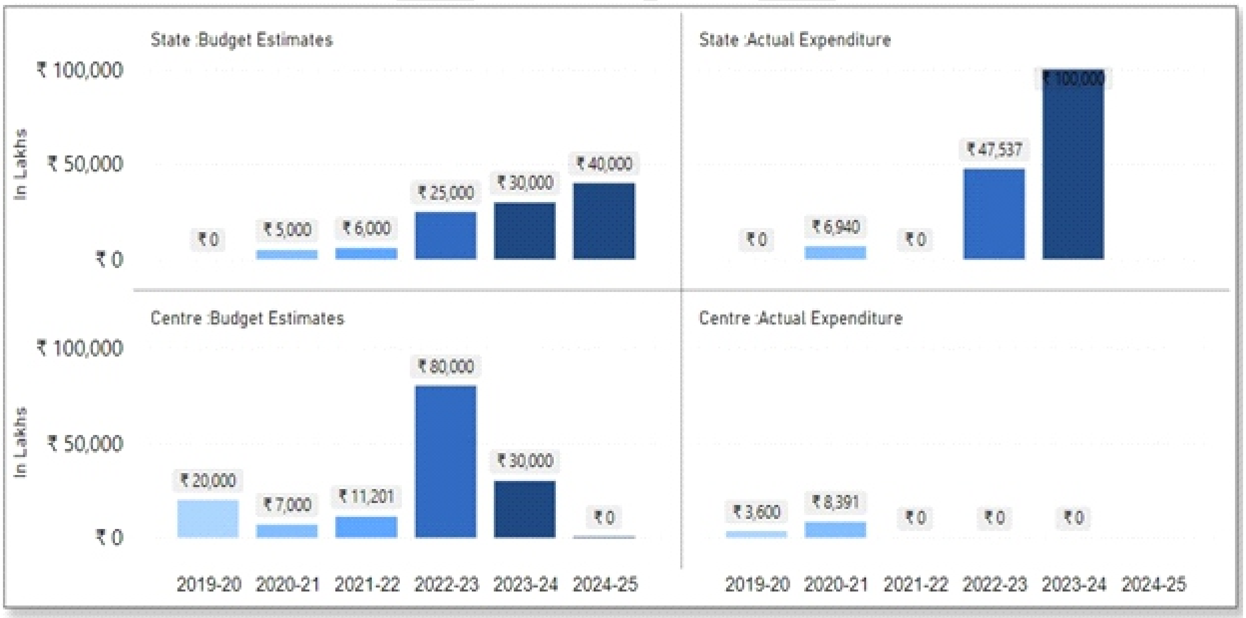

2019-2020 साठी, केंद्राचे अंदाजे बजेट **20,000** लाख होते, तर राज्याने शून्य वाटप केले. केंद्राचा वास्तविक खर्च **3,600** लाख होता, जो केंद्राच्या अंदाजाच्या **18%** वापर दर्शवितो, तर राज्याने शून्य वाटपाच्या अनुषंगाने कोणताही वास्तविक खर्च नोंदवला नाही. **2020-2021** मध्ये केंद्राचा अंदाज **7,000** लाख आणि राज्याचा **5,000** लाख होता. केंद्रासाठी वास्तविक खर्च **8,391.45** लाख होता, जो केंद्राच्या अंदाजे अंदाजे **119%** च्या अतिवापराचे प्रतिनिधित्व करतो. राज्याचा वास्तविक खर्च **6,939.81** लाख होता, जो त्याच्या वाटपाच्या सुमारे **138.8%** वापर दर्शवितो. **2021-2022** साठी, केंद्राचा अंदाज **112,200.8** लाख आणि राज्याचा **6,000** लाख होता. तथापि, वास्तविक खर्चाच्या आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की केंद्र आणि राज्य दोघांनीही त्या वर्षासाठी शून्य वास्तविक खर्च नोंदविला आहे, जे वाटप केलेल्या निधीचा लक्षणीय कमी वापर ठळक करते. **2022-2023** मध्ये, केंद्राचे वाटप **80,000** लाख होते आणि राज्याचे **25,000** लाख होते. केंद्राचा वास्तविक खर्च शून्य होता, जो निधीचा पूर्ण वापर न झाल्याचे दर्शवितो, तर राज्याने **47,536.82** लाख खर्च केले, परिणामी त्याच्या वाटपाच्या अंदाजे **190.2%** वापर झाला. **2023-2024** साठी, केंद्राचे अंदाजे वाटप **30,000** लाख होते आणि राज्याचे देखील **30,000** लाख होते. तथापि, केंद्रासाठी सुधारित अंदाज शून्य असल्याचे समोर आले, तर राज्याची सुधारित रक्कम **100,000** लाख इतकी नोंदवली गेली. या वर्षाचा प्रत्यक्ष खर्च अद्याप उपलब्ध नाही. **2024-2025** च्या पुढे पाहता, केंद्राचे वाटप **0.01** लाखांवर सेट केले आहे, आणि राज्याचे वाटप **40,000** लाख आहे, जे केंद्राच्या निधीसाठीच्या वचनबद्धतेत तीव्र घट दर्शविते, तर पिण्याचे पाणी पुरविण्याचे आपले प्रयत्न कायम ठेवण्याचे राज्याचे उद्दिष्ट आहे.

नॅशनल रुरल ड्रिंकिंग वॉटर प्रोग्रॅम **(TSP)** साठी आर्थिक डेटा निधीच्या वापरामध्ये चढ-उतार दर्शवितो, काही वर्षांमध्ये लक्षणीय जास्त वापर आणि इतरांमध्ये पूर्ण कमी वापर. ग्रामीण लोकसंख्येला, विशेषत: आदिवासी भागात, सुरक्षित आणि पुरेसे पिण्याचे पाणी मिळावे याची खात्री करण्यासाठी निधी वितरण आणि प्रकल्प अंमलबजावणीमध्ये येणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यावर कार्यक्रमाचे यश अवलंबून आहे.

पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) अधिनियम, 1996 (PESA)

पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) कायदा, 1996 (PESA), भारतीय राज्यघटनेच्या भाग **IX** च्या तरतुदींचा अनुसूचित क्षेत्रांपर्यंत विस्तार करण्यासाठी लागू करण्यात आला होता, ज्यामुळे ग्रामसभांना (ग्रामसभांना) स्वराज्य आणि आदिवासी प्रदेशातील संसाधने व्यवस्थापित करण्यासाठी सक्षम केले जाते. . आदिवासी रीतिरिवाजांचे जतन करणे आणि सहभागी लोकशाहीला चालना देण्यासाठी हा कायदा नैसर्गिक संसाधने, अल्प वनउत्पादने आणि स्थानिक संस्थांवर अधिकार प्रदान करतो.

महाराष्ट्रात, **PESA 13** अंशतः समाविष्ट असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये लागू केले आहे: ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर आणि पालघर या नव्याने निर्माण झालेला जिल्हा. या जिल्ह्यांमध्ये **59** ब्लॉक, **2,835** ग्रामपंचायती आणि **5,905** पेसा गावांचा समावेश आहे.

राज्य आदिवासी उप-योजना **(TSP)** निधीपैकी **5%** निधी थेट या गावांच्या ग्रामसभा कोश (खाते) मध्ये वाटप करते. हा निधी पायाभूत सुविधा सुधारणे, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, जलसंधारण आणि नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन यासारख्या विकासात्मक क्रियाकलापांसाठी आहे.

या तरतुदी असूनही, महाराष्ट्रात पेसा निधीच्या प्रभावी वापरात आव्हाने कायम आहेत. **2022** च्या अहवालात पारदर्शकतेचा अभाव, नोकरशाहीतील अडथळे आणि निधी वितरणातील विलंब यासारख्या समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. उदाहरणार्थ, पालघर जिल्ह्यातील बनचीवाडी पाडा सारख्या गावांना **PESA** गावे म्हणून अधिकृत मान्यता मिळण्यासाठी संघर्ष करावा लागला आहे, ज्यामुळे त्यांना वाटप केलेल्या निधीच्या प्रवेशात अडथळा येत आहे. याव्यतिरिक्त, ग्रामपंचायतींद्वारे निधीच्या चुकीच्या वाटपाबद्दल चिंता आहेत, काही गावांनी त्यांच्या

ही आव्हाने दर्शवितात की महाराष्ट्रातील **PESA** निधीचा खर्च नेहमीच विकासाच्या उद्दिष्टांशी जुळत नाही. प्रशासकीय अकार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्वाच्या अभावामुळे आदिवासी क्षेत्रांचे सक्षमीकरण आणि विकास खुंटला आहे. **PESA** च्या आदेशाची पूर्तता सुनिश्चित करण्यासाठी, आदिवासी समुदायांना त्यांच्या संसाधनांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्यास आणि त्यांच्या व्यवहारांचे संचालन करण्यास सक्षम करण्यासाठी या समस्यांचे निराकरण करणे महत्वाचे आहे.

महाराष्ट्राच्या **2018-19** च्या आर्थिक सर्वेक्षणात **TCS** अंतर्गत **₹8,969.05** कोटी खर्चाचा अहवाल देण्यात आला आहे, ज्यामध्ये **PESA** ग्रामपंचायतींसाठी **₹267.88** कोटी राखून ठेवले आहेत. **2019-20** मध्ये, अशीच तरतूद करण्यात आली होती आणि डिसेंबर **2020** पर्यंत, **160.73** कोटी खर्च झाला होता.

उपयोग आव्हाने आणि उल्लंघने

- **विलंबित अधिसूचना :** पालघर जिल्ह्यातील बनाचीवाडी पाडा आणि बेडुकपाडा सारखी गावे PESA गावे म्हणून स्वयंघोषित आहेत परंतु अधिकृत मान्यता आणि निधी प्राप्त करण्यास विलंब झाला.
- **पारदर्शकतेचा अभाव :** ग्रामपंचायतींनी निधीच्या वापराचा तपशील जाहीर केला नाही, त्यामुळे गैरव्यवहार झाल्याचा संशय निर्माण झाला आहे.
- **प्रशासकीय अडथळे :** जटिल कार्यपद्धती आणि आदिवासी समुदायांमध्ये जागरुकतेचा अभाव यामुळे **PESA** तरतुदींच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये अडथळा निर्माण झाला आहे. **among tribal communities have impeded the effective implementation of PESA provisions.**

या व्यतिरिक्त, राज्य विभागाच्या वार्षिक आदिवासी घटक योजना **2018-2019** या शीर्षकाच्या अहवालात प्रधानमंत्री आवास योजना, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, रस्ते, ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि यासह महत्त्वाच्या उपक्षेत्रांसाठी गेल्या चार वर्षांतील खर्चाची तरतूद केली आहे. पेसा. वाटप इतिहास दर्शवितो:

- **2014-15** मध्ये, **PESA** ला कोणताही निधी दिला गेला नाही.
- **2015-16** मध्ये, **PESA** ला **₹25,850** लाख देण्यात आले होते.
- **2016-17** मध्ये, रक्कम थोडी वाढून **₹26,788.59** लाख झाली.
- **2017-18** मध्ये, पुन्हा **26,788.59** लाख **PESA** ला वाटप करण्यात आले.
- **2018-19** मध्ये, हीच रक्कम, **₹26,788.59** लाख, **PESA** ला वाटप करण्यात आली.

महाराष्ट्राच्या **2018-19** च्या आर्थिक सर्वेक्षणात **2018-19** साठी आदिवासी घटक योजना **(TCS)** अंतर्गत **₹8,969.05** कोटी खर्च झाल्याची नोंद करण्यात आली आहे. यामध्ये जिल्हास्तरीय योजनांसाठी **₹3,208.20** कोटी आणि राज्यस्तरीय योजनांसाठी **₹5,760.85** कोटी (पेसा ग्रामपंचायतींसाठी **₹267.88** कोटींसह) वाटप करण्यात आले. सर्वेक्षणात असे नमूद करण्यात आले आहे की **2018-19** मध्ये **TCS** अंतर्गत सुमारे **360** योजना (116 राज्य-स्तरीय, 192 जिल्हा-स्तरीय आणि 52 केंद्र-प्रायोजित योजना) राबविण्यात आल्या.

पुढील वर्षीच्या महाराष्ट्राच्या आर्थिक सर्वेक्षणात, TCS अंतर्गत प्रस्तावित निधीची रक्कम **₹8,531** कोटी होती. यामध्ये जिल्हास्तरीय योजनांसाठी **₹2,201.11** कोटी आणि राज्यस्तरीय योजनांसाठी **₹6,329.89** कोटी (पेसा ग्रामपंचायतींसाठी **₹267.88** कोटींसह) राखीव ठेवण्यात आले होते. अहवालात नमूद करण्यात आले आहे की **2019-20** मध्ये **TCS** अंतर्गत सुमारे **346** योजना (129 राज्य-स्तरीय, 172 जिल्हा-स्तरीय आणि 45 केंद्र-प्रायोजित योजना) राबविण्यात आल्या.

2018-19 मध्ये, **2019-20** साठी समान अर्थसंकल्पीय तरतूदीसह, **PESA** साठी **₹267.88** कोटी खर्च करण्यात आले. डिसेंबर **2020** पर्यंत, **₹160.73** कोटी खर्च केले गेले.

2020-21 मध्ये, महाराष्ट्राच्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार, महाराष्ट्रातील **3,050** ग्रामपंचायतींना थेट निधी प्रदान करण्यात आला. **2020-21** मध्ये **₹160.73** कोटी खर्च झाला होता, ज्यामध्ये वर्षासाठी **₹267.89** कोटी बजेट तरतूद होती. डिसेंबर **2020** पर्यंत, **₹66.97** कोटी खर्च केले गेले.

यशवंतराव चव्हाण सेंटर
विश्वासार्ह सर्वोत्तम सेवा

जनरल जगन्नाथराव भोसले मार्ग, नरिमन पॉईंट, मुंबई – ४०००२१
दूरध्वनी क्रमांक : ०२२-२२०२८५९८ / २२०४५४६०
ईमेल : tribal.development@chavancentre.org

www.chavancentre.org